

PAKSI BORBÁLA – SZÉLL KRISZTIÁN – FEHÉRVÁRI ANIKÓ¹

A FEGYELEMINDEX KÖRBEJÁRÁSA

TARTALMI VONATKOZÁSOK ÉS SZERVEZETI MEGHATÁROZOTTSÁG

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019.4.1>

ABSZTRAKT

Az oktatási rendszer feladata – a tudásátadás mellett – az értékek, viselkedési minták átadása. A kulturális reprodukció funkciójának gyakorlása révén az oktatási rendszer részt vesz a társadalmi integráció biztosításában. E tekintetben – más társadalmi alrendszerekhez képest – az oktatási rendszer kiemelt jelentőséggel bír, egyrészt az értékek, gondolkodásmódok elsajátítása, alakítása, másrészt a problémás magatartások kialakulása szempontjából érzékeny fejlődési periódusban lévő populáció nagyarányú elérése révén. Az iskolában megjelenő normarendszer, az ahhoz való alkalmazkodás mértéke kapcsolatban áll az iskola eredményességével is.

A tanulmány célja a problémás magatartás- és viselkedési formák, illetve az azokra vonatkozó pedagógusi percepciók szervezeti meghatározottságának empirikus vizsgálata. Elemzésünk fókuszában az évente ismétlődő Országos kompetenciamérés (OKM) keretében gyűjtött, a különböző problémás magatartás- és viselkedésformák tekintetében az iskolai telephely vezetőjének percepcióit kifejező elemi adatok alapján többlépcsős matematikai eljárással létrehozott mutató, a fegyelemindex áll. Emellett a cikk – a fegyelemindex alapjául szolgáló szubjektív adatok tényalapúságának, illetve az indexképzés mechanizmusának elemzésével – a fegyelemindex érvényességével kapcsolatos kérdéseket is felvet.

Elemzéseink azt mutatják, hogy a vizsgált informális szervezeti jellemzők nincsenek összefüggésben a fegyelemindex nagyságával. A szervezeti jellemzőkkel várt összefüggés a fegyelemindex éves ingadozásának kiküszöbölésével sem jelenik meg. A fegyelemindex érvényességének vizsgálata céljából végzett elemzéseink azt jelzik, hogy ugyan a telephelyvezetői percepciók nem függetlenek a diákok körében előforduló magatartásoktól, azt döntően más, eddig még feltáratlan mechanizmusok befolyásolják.

Kulcsszavak: fegyelemindex, problémás magatartás- és viselkedési formák, informális szervezeti jellemzők, szervezeti bizalom, szervezeti légkör

¹ Paksi Borbála: Eötvös Loránd Tudományegyetem, PPK Neveléstudományi Intézet; Viselkedéskutató Társadalomtudományi és Szolgáltató Kft. Széll Krisztián: Eötvös Loránd Tudományegyetem, PPK Neveléstudományi Intézet. Fehérvári Anikó: Eötvös Loránd Tudományegyetem, PPK Neveléstudományi Intézet;

AN OVERVIEW OF THE BEHAVIOUR AND DISCIPLINE INDEX CONTEXTUAL IMPLICATIONS AND ORGANIZATIONAL SPECIFICATIONS

ABSTRACT

The task of the education system- in addition to knowledge transfer- is to transfer values and behaviour patterns. By exercising the function of cultural reproduction, the education system is involved in ensuring social integration. In this respect, compared to other social subsystems, the education system is of paramount importance, on the one hand, for acquiring and shaping values and ways of thinking and, on the other hand, for reaching large populations in a development period sensitive to the emergence of problematic behaviours. The norms prevalent in the school, and the adaptation to them, are also connected to the school's effectiveness.

The aim of the study is to examine empirically the problematic behaviors and the organizational determinants of their pedagogical perceptions. In our analysis, we focused on the behaviour and discipline index formed by a multi-stage mathematical procedure based on the annual data of the National Assessment of Basic Competencies (OKM) about school principals' perception of various problematic behaviours. In addition, the article also raises issues related to the validity of the discipline index by analyzing the factual basis of the subjective data underlying it and the mechanism of indexation.

Our results show that the examined informal organizational features do not correlate with the size of the discipline index. The expected relationship with organizational features could not be detected even after controlling for the annual fluctuation of the discipline index. Our analyses to examine the validity of the discipline index indicate that while school principals' perceptions show some relationship with students' behaviour, it is mainly influenced by other as yet unexplored mechanisms.

Keywords: discipline index, problem behaviours, informal organizational features, organizational trust, organizational atmosphere

A FEGYELEMINDEX KÖRBEJÁRÁSA

TARTALMI VONATKOZÁSOK ÉS SZERVEZETI MEGHATÁROZOTTSÁG

BEVEZETÉS

A társadalmi alrendszereknek általában négy alapvető funkcióját szokás elkülöníteni, a reprodukciós (1), az adaptációs (2), a célkitűző (3), a valamint az integrációs (4) funkciókat (Bihari–Pokol 1992). Az oktatás mint társadalmi alrendszer – más társadalmi alrendszerekhez hasonlóan – többféle társadalmi funkciót tölt be. Halász (2001) nyolcféle funkciót említ az oktatási rendszerhez kapcsolódóan, az egyének személyiségének alakítása (1), a kultúra újratermelése (2), a társadalmi struktúra újratermelése vagy átalakulásának elősegítése (3), a gazdaság működésének és növekedésének elősegítése (4), a politikai rendszer legitimálása (5), a társadalmi integráció biztosítása (6), különböző közvetlen szolgáltatási funkciók ellátása (7), a társadalmi változások elősegítése vagy fékezése (8) funkciókat. A kulturális reprodukció részeként az oktatási rendszer feladata – a tudásátadás mellett – az értékek, viselkedési minták átadása. A kulturális reprodukció funkciójának gyakorlása révén az oktatási rendszer részt vesz a társadalmi integráció biztosításában. Andorka (1997) az iskola három funkcióját emeli ki, az ismertek átadását (1), a nevelési, személyiség fejlesztési funkciót (2), valamint a fiatal nemzedékek társadalmi integrációját (3). Mint láthatjuk, mindegyik megközelítésben megjelenik az iskola viselkedési minták átadásában betöltött szerepe. E tekintetben – más társadalmi alrendszerekhez képest – az oktatási rendszer kiemelt jelentőséggel bír, mivel az iskola olyan, az intézményes szocializáció, az értékek, gondolkodásmódok elsajátítása, alakítása szempontjából érzékeny fejlődési periódusban lévő populáció nagyarányú elérését biztosító színtér (Balázs–Sajgál 1998, Felvinczi 1998), mely társadalmi beágyazottsága, azaz más társadalmi intézményekhez való kapcsolódása, illetve véleményformáló társadalmi potenciálja révén a közvetlenül elért populáción túlmutató hatást is képes gyakorolni.

Az iskola a társadalmi normák/értékek átadása mellett a különböző problémás viselkedések megelőzése szempontjából azért is kitüntetett alrendszer, mert az iskolás korosztály számos problémás magatartás – drogfogyasztás, alkoholfogyasztás, dohányzás – kialakulása szempontjából döntő fontosságú fejlődési periódusban lévő populáció (Aszmann 1997, 2000, 2003, Németh–Költő 2011, 2014, Hibell et al. 2000, 2004, 2009, 2012, ESPAD 2016, Elekes–Paksi 1996, 2000, 2003 Elekes 2004, 2009, 2011, 2016; Paksi 2003, 2007, 2009, Paksi et al. 2017).

Tanulmányunkban a különböző a problémás magatartás- és viselkedési formák iskolai előfordulásának szervezeti meghatározottságát vizsgáljuk, az iskolai eredményesség szervezeti aspektusaival foglalkozó elemzések mintájára (lásd Coleman et al. 1966, Coleman 1988, Jencks et al. 1972, Edmonds 1979, Brookover et al. 1978, Brookover et al. 1982, Rutter et al. 1979, Mortimore et al. 1988, Fehérvári et al. 2017).

Elemzésünk során a különböző problémás magatartás- és viselkedésformák, illetve az azokból eredő iskolai problémák előfordulására vonatkozó, az Országos kompetenciamérés keretében évente felvett, az iskolai

telephely² vezetője által kitöltött kérdőív háttéradatai alapján képzett mutató, az ún. fegyelemindex, valamint az egyes indexösszetevőket jelentő elemi viselkedésformák/problémák alakulásában az iskolai szervezet formális és informális jellemzőinek, különösképpen a szervezeti bizalom szerepének vizsgálatára fókuszálunk.

Tekintettel arra, hogy a vizsgálódásunk középpontjában álló fegyelemindex egy, az iskolai telephely vezetőjének véleményén alapuló szubjektív, a szervezetben ténylegesen megjelenő problémás magatartás- és viselkedési formák előfordulási gyakoriságát – nehezen tisztázható percepciók mechanizmusokon keresztül – közvetetten kifejező adatokra épülő, s abból egyfajta logikai transzformációs eljárással létrehozott mutató, tanulmányunkban kísérletet teszünk a fegyelemindex, illetve az egyes indexösszetevők érvényességének empirikus vizsgálatára is.

ELŐZMÉNYEK

Az iskolai eredményességet befolyásoló tényezők azonosítására irányuló kutatásokat szintetizáló elemzések (lásd Edmonds 1979, Wang 1993, Reynolds–Teddle 2000, Scheerens et al. 2003, Scheerens et al. 2007, Teddlie–Stringfield 2007, Creemers–Kyriakides 2008, Scheerens 2016), illetve a témában készült metaanalízisek (lásd Hattie 2009, Creemers et al. 2010, Scheerens et al. 2013) rámutattak az iskola olyan informális szervezeti jellemzőinek fontosságára, mint például az iskola légköre, kultúrája. Az eredményességkutatások egyértelműen igazolják, hogy a kognitív tudás nagyon fontos tényezője az eredményességnek, ugyanakkor a légkörvizsgálatok arra is rámutatnak, hogy ugyanilyen fontos a tudáshoz vezető út és az iskola tanulási környezete, klímája. A jó, bizalommal teli tanár-diák kapcsolatok, az iskolaközösség tagjai közötti megértő és építő kommunikáció, és az ebből eredő társadalmi, szociális, kapcsolati és kulturális tőkeelőnyök – az uralkodó norma- és értékrendszeren, valamint az elvárásokon keresztül – erős hatást gyakorolnak az esélykiegyenlítésre és a tanulmányi eredményességre, a tanulók sikeres előrehaladására, mely hatás annál intenzívebb, minél kedvezőtlenebb a tanuló családi háttere (erről bővebben lásd Széll 2018). A tanulók sikerességét, különösen az alacsony társadalmi, gazdasági státuszú szülők gyermekei, valamint a roma tanulók esetében a tanárok és diákok percepciói, a sztereotípiák is befolyásolják, az úgynevezett kettős mérce (Foschi 2000) nehezítheti iskolai útjukat, eredményességüket (Kisfalusi–Janky–Takács 2019).

Az iskolai kultúra, szellemiség, klíma fogalma az iskolai fegyelmi problémákkal összefüggésben is viszonylag régóta jelen van a szakirodalomban. A tanulók viselkedését és fegyelmezettségét, az iskola szabály- és normarendszerét, fizikai és szociális-érzelmi biztonságát mint az iskolai klíma meghatározó dimenzióját számos kutatás kiemeli (Creemers–Reezigt 1999; Brand et al. 2003; Scheerens et al. 2007; Cohen et al. 2009; Thapa et al. 2013). Purkey (1990) az iskolai normák és a diákok rendzavaró viselkedésének összefüggéseit tárta fel, Olweus (1992, 1993) az iskolai agresszió, antiszociális viselkedés gyakoriságának hátterében több, az iskolai

² A magyar iskolarendszerben az elmúlt évtizedekben végbement iskola-összevonások miatt számos olyan intézmény jött létre, amely több, esetenként egymástól távol eső, önálló címmel, valamint különböző személyi és infrastrukturális ellátottsággal rendelkező telephellyel rendelkezik. Értelemszerűen egy közoktatási intézménynek egynél több telephelye is lehet, mely telephelyek legalább egy, de sok esetben több képzéstípusban (például általános iskolai képzés, gimnáziumi képzés, szakközépiskolai képzés) is ellátnak köznevelési feladatokat. Tanulmányunkban ezeket az elkülönült telephelyeket (más szóval: tagintézményeket) – melyek adott címen működnek és legalább egy köznevelési feladatot ellátnak – tekintjük iskolának, míg az adott telephely és az ott ellátott konkrét köznevelési feladat (képzés) típusának együttes azonosítására a feladatellátási hely fogalmát alkalmazzuk.

környezettel kapcsolatos faktort azonosított. Roland és Galloway (2002), valamint Yoneyama és Naito (2003) a nem demokratikus, tekintélyelvű és merev hierarchiával rendelkező iskolák nagyobb kockázatára, Brand és munkatársai (2003) az iskolai klíma különböző elemei között a kulturális pluralizmus szerepére, más kutatások (Natvig 2001, Laufer–Yossi 2003, Totura et al. 2009) az iskolai integráció hiányának, az elidegenedettség érzésének szignifikáns hatására mutattak rá. Barboza és munkatársai (2009) – a magyarországi részvétellel zajló HBSC³ adatok alapján – arra a megállapításra jutottak, hogy a diákoknak az iskolai légkörrel kapcsolatos negatív percepciója erős rizikófaktor: a diákok által érzékelt klíma egy szórásnyi romlása 44%-kal növeli az iskolai zaklatás előfordulásának kockázatát.

Az iskolai agresszióval kapcsolatos kisszámú hazai kutatások között is találunk az iskola informális szervezeti jellemzőinek szerepét alátámasztó kutatásokat: például Hajdu és Sáska (2011) az iskola integratív és érték-meghatározó szerepe, Buda (2015) pedig – a hazai HBSC vizsgálatokhoz (Várnai et al. 2009) hasonlóan – a tanulási és a társas klíma, valamint a közérzet osztály szintű mutatója mentén mutatott ki szignifikáns min-tázódásokat a tanulók megkérdezése alapján.

A fentiekől némileg eltérő megközelítést alkalmazó, az iskola világában előforduló különböző agresszív viselkedésformák gyakoriságát a pedagógusi percepciók aspektusából megközelítő saját korábbi elemzéseink (Paksi 2010) is azt mutatták, hogy az oktatási intézmények szervezeti világának formális és informális jellemzői meghatározók: azokban az iskolákban, ahol inkább jellemző a kontroll eredményezte kiszámíthatóság, ahol a tan-testületi légkör inkább ösztönző, ott a különböző agresszív viselkedésformák jelenlétét a pedagógusok kevésbé érzékelték. A modellben a szervezeti légkörrel és bizalommal kapcsolatos változókon kívül a képzéstípussal és az iskola méretével kapcsolatos változók kaptak szerepet.⁴ Elemzéseink a szervezeti jellemzők meghatározó szerepe mellett azt is jelezték, hogy a különböző agresszív viselkedésformák gyakoriságára vonatkozó pedagógusi percepciókat nem a ténylegesen előforduló bántalmazások gyakorisága határozza meg. A formális és informális szervezeti jellemzők kontroll alatt tartása mellett az iskolai bántalmazás diákok körében mért éves prevalencia értékei nem járulnak hozzá szignifikánsan a pedagógusi percepciók magyarázatához. Amennyiben a közelmúltban, illetve aktuálisan elkövetői és/vagy áldozati oldalon szereplő diákok feladatellátási helyekre aggregált gyakoriságát korreláltattuk a diákok egymás közötti agresszív viselkedésének gyakoriságára vonatkozó pedagógusi percepciók szintén feladatellátási helyekre aggregált értékével, illetve az ezek együttesét kifejező „perciált-agresszió indexszel”, azt tapasztaltuk, hogy a pedagógusi percepciók és a diákok által megélt agresszió között meglehetősen laza kapcsolódás mutatkozik. A diákok közötti fizikai bántalmazás kivételével az agresszív viselkedésformákra (vandalizmus, verbális konfliktus a diákok között, „beavatás”, terrorizálás a diákok között, tárgyak átadására való kényszerítés, megalázás/”csicskáztatás” a diákok között, kiközösítés) vonatkozó pedagógusi percepciók nem mutattak szignifikáns korrelációt az iskolai bántalmazás diákok körében mért éves, illetve havi prevalencia értékeivel.

3 Health Behaviour in School-aged Children (Iskoláskorú Gyermekek Egészségmagatartása).

4 A modell célváltozója egy a diákok egymás közötti agresszív viselkedésének pedagógusok által érzékelt gyakoriságát kifejező, főkomponens elemzéssel létrehozott, majd az iskolai telephelyet és a képzés típusát együttesen azonosító feladatellátási helyekre aggregált index, az ún. „perciált-agresszió index” volt. A bevitt magyarázó változókat pedig (1) a feladatellátási helyen az iskolai bántalmazás diákok körében mért éves prevalencia értéke; (2) a feladatellátási hely formális jellemzői (székhely, intézmény méret, programtípus, nők aránya a tan-testületben); valamint (3) a feladatellátási hely informális jellemzői (szervezeti légkör, szervezeti bizalom dimenziói) változócsoportok jelentették.

A szakirodalmi előzmények, továbbá – a fentiekben röviden összefoglalt – saját kutatási előzményeink (Paksi 2010) alapján tehát azt feltételezzük, hogy az iskolában előforduló különböző problémás magatartás- és viselkedésformák, de különösképpen azok intézményi percepciója az iskolák belső világának olyan elemei, melyekben meghatározó szerepet kapnak az iskolai szervezet sajátosságai, ezen belül is elsősorban annak olyan informális jellemzői, mint az iskola légköre, vagy a szervezeti bizalom különböző dimenziói. Elemzéseink első része ennek a kérdéskörnek, a fegyelemindex szervezeti meghatározottságának vizsgálatára irányul. Ugyanakkor a pedagógusi percepciók és az iskolában ténylegesen előforduló problémás magatartások korábbi elemzéseink alapján feltételezhető laza kapcsolódása okán fontosnak tartjuk az iskolában előforduló különböző problémás magatartás- és viselkedésformák rendszeresen (évente) felvételre kerülő szubjektív jelzőszámának a tartalmi felülvizsgálatát is. Elemzésünk második részében erre fókuszálunk.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

A vizsgálat célváltozója

Az Országos kompetenciamérés (OKM) Telephelyi kérdőívének egyik kérdéscsoportja annak feltérképezésére irányul, hogy az adott telephelyen az egyes képzési típusok (azaz feladatellátási helyek) esetében milyen mértékben kell foglalkozniuk a tanároknak különböző problémás tanulói viselkedésformákkal. A fegyelemindex a Telephelyi kérdőívekben vizsgált tizenegy különböző problémás viselkedésforma tekintetében a *telephelyvezető percepcióit kifejező* adatokon alapuló, többlépcsős matematikai eljárással létrehozott *relatív mutató*. Az index a következő viselkedésformákat (itemeket) foglalja magába: (1) rendszeres hiányzás, (2) rendbontás a tanteremben (órán), (3) rongálás, (4) fizikai bántalmazás a gyerekek között, (5) verbális agresszió, ordítozás, (6) agresszív magatartás az iskola dolgozóival, (7) dohányzás, (8) alkoholfogyasztás, (9) drogfogyasztás, (10) egyéb függőségek (számítógépes játék, játékgép), (11) lopás. Az egyes dimenziókban az osztályozás hétfokozatú skálán történik, ahol az 1-es azt jelenti, hogy a tanároknak sohasem kell az adott viselkedésformákkal, problémákkal foglalkozniuk, a 7-es pedig azt, hogy nagyon gyakran (Auxné et al. é.n.).

Az index kialakítási metódusa az Oktatási Hivatal kiadványa (Auxné et al. é.n.) alapján két lépcsőben történik. Első lépcsőben a vizsgált tizenegy különböző problémás magatartás- és viselkedésforma esetében a fenti hétfokozatú skála mentén kapott értékek dichotomizálása zajlik, melynek során a telephelyeket minden képzési típusban (tehát feladatellátási helyenként) külön-külön minden változó tekintetében két egyenlő nagyságú csoportba sorolják, „aszerint, hogy az adott problémakört tekintve a jobb vagy a rosszabb helyzetben lévő telephelyek⁵ közé tartoznak-e” (Auxné et al. é.n.: 59).⁶ Az átlagosnál jobb helyzetűek csoportjába tartozás esetén 1-esre, az átlagosnál rosszabb helyzetűek csoportjába tartozás esetén pedig 0-sra kódolják át az egyes viselkedésformák mentén kapott értékeket, majd összeadják, és kivonnak belőle 5-öt. Az ezzel a metódussal

5 Mivel a besorolás az egyes telephelyeken képzéstípusonként történik, itt tulajdonképpen a feladatellátási helyek besorolásáról van szó.

6 Megjegyezzük, hogy az Oktatási Hivatal kiadványban lévő leírás alapján nem derül ki, hogy medián értékkel rendelkező, a középértéknél sem nem jobb, sem nem rosszabb helyzetben lévő iskolák melyik csoportba kerülnek. Ezzel kapcsolatban csak annyit tudni, hogy ez a felezés egy olyan vágást jelent, amely a leginkább azonos méretű csoportokat hozza létre.

létrehozott index értéke -5 és $+6$ közé esik. „Az index értéke akkor 0, ha a telephely⁷ 5 esetben tartozott a jobb helyzetben lévő telephelyekhez, 6 esetben pedig a rosszabb helyzetben lévő telephelyekhez” (Auxné et al. é.n.: 59) (lásd 1. táblázat). A nagyobb fegyelemindex-érték tehát a telephelynek az adott képzéstípuson belül jobb, illetve jobbnak érzékelt fegyelmi helyzetét fejezi ki.

1. táblázat. A fegyelemindex értékének alakulása a vizsgált tizenegy viselkedésforma mentén való rosszabb, illetve jobb helyzetbe való besorolás alapján

Fegyelemindex értéke	-5	-4	-3	-2	-1	0	1	2	3	4	5	6
Roszsabb helyzetű csoportba sorolt itemek száma / jobb helyzetű csoportba sorolt itemek száma	11/0	10/1	9/2	8/3	7/4	6/5	5/6	4/7	3/8	2/9	1/10	0/11

Megjegyzés: Az Oktatási Hivatal leírása (Auxné et al. é.n.) alapján konstruált táblázat.

A fegyelemindex és a szervezeti jellemzők közti kapcsolat vizsgálata során alkalmazott adatok és módszerek

Tanulmányunkban a problémás magatartás- és viselkedési formák szervezeti meghatározottságának vizsgálata céljából az iskola különböző formális és informális szervezeti jellemzői által képezett változószettben *stepwise* módszerrel végzett lineáris regressziós modellek megalkotása révén próbáljuk a fegyelemindex variabilitását magyarázni.

Az elemzések során a célváltozókat az OKM telephelyi szintű kutatói adatbázisának 2012 és 2014 közötti, képzési típusokra vonatkozó fegyelmi mutatói, a fegyelemindex és a tizenegy indexösszetevő képezik. Összeségében 13 modellt építünk: az első modellt a 2014. évi fegyelemindex magyarázatára hozzuk létre, majd az összefüggések stabilitásának vizsgálatára a 2012 és 2014 közötti három éves időszakra vonatkozó átlagos fegyelemindex varianciáját vizsgáljuk. Ezt követően a fegyelemindex számításának alapját képező tizenegy különböző problémás magatartás- és viselkedésforma előfordulási gyakoriságát kifejező elemi változók mindegyikére építünk egy-egy lineáris regressziós modellt a 2014. évi adatok alapján.

A független változókat mindegyik modell esetében ugyanaz, a szervezetek formális és informális jellemzőit megjelenítő, 25 elemű változószett képezi (a változószett leírása a 2. táblázatban látható).

⁷ Itt is tulajdonképpen a feladatellátási helyek besorolásáról van szó.

2. táblázat.

A fegyelemindex szervezeti meghatározottságának vizsgálata során alkalmazott független változók

Formális szervezeti jellemzők ⁸		
Fenntartó	A feladatellátási hely képzéstípusa	A telephely településtípusa
Osztályok száma a feladatellátási helyen	A feladatellátási helyen dolgozó pedagógusok száma	A feladatellátási hely tanév eleji összlétszáma
A feladatellátási hely tanulói összetétel indexe ⁹ (Auxné et al. é.n.)	A feladatellátási hely tanulóinak átlagos családháttér-indexe (CSHI) ¹⁰ (Auxné et al. é.n.) ¹¹	
Informális szervezeti jellemzők		
Szervezeti bizalom skála alszámai (Sass 2005)		
Igazságos, a beosztottakat bevonó vezető	Integritás a szervezeti működésben	Szakmai kompetencia-orientáltság
Kölcsönös munkatársi törődés	Kontroll eredményezte kiszámíthatóság	Munkatársi visszaélés hiánya
Önfeltárás akadályozottsága	Munkatársi munkamorál kétsége	Merev szabálybetartatás
Tantestületi légkör/klíma dimenziói (Paksi–Schmidt 2006)		
Feszült – oldott	Kevésbé innovatív – haladó szellemű	Kicsinyes – nagyvonalú
Merev – rugalmas	Visszahúzó – ösztönző	
Intézményi támogatás dimenziói		
Pedagógus-továbbképzési lehetőségek támogatottsága	Pedagógusok munkáját segítő intézmények	Család és munkahely közötti egyensúly támogatottsága

A fenti független változók közül a formális szervezeti jellemzők többségének (fenntartó, feladatellátási hely képzési típusa, településtípusa, intézményméret indikátorai) forrását a Köznevelés Információs Rendszer (KIR) 2014-es adatai képezik. Adott feladatellátási hely tanulóinak átlagos anyagi és szociális összetételét, illetve átlagos családi háttérét megjelenítő – tehát képzési típusonként számított – indexek adatai pedig – a célváltozókhoz hasonlóan – az OKM 2014-es telephelyi szintű, képzési típusonként elkülönülő kutatói adatbázisából kerültek integrálásra.

Az elemzések fókuszában álló informális szervezeti jellemzőket megjelenítő magyarázó változók forrását pedig egy 2014 tavaszán a magyarországi közoktatási intézményekben főmunkaviszony keretében, pedagógus munkakörben alkalmazott pedagógusok országos reprezentatív mintáján készült kutatás¹² (Paksi et al. 2015) feladatellátási helyre aggregált adatai képezik. (A kutatás módszertani jellemzőinek összefoglalását lásd a 3.

8 Itt újból felhívjuk a figyelmet arra, hogy a feladatellátási hely elnevezés az iskolai telephely és a képzési típus együttes azonosítására szolgál (vagyis egy telephelyen több feladatellátási hely is lehet attól függően, hogy egy telephelyen hányféle képzési típus jelenik meg).

9 A tanulói összetétel index az átlag feletti, illetve a nagyon rossz anyagi körülmények között élők, a rendszeres gyermekvédelmi támogatásban részesülők, a veszélyeztetettek, az iskolában térítésmentesen vagy kedvezményesen étkezők, az ingyenes tankönyvben részesülők, a nevelési segélyben, szociális támogatásban részesülők, a munkanélküli, illetve a diplomás szülőkkel rendelkező tanulók arányát összesíti képzéstípusonként egy-egy változóba.

10 A családháttér-index az otthon található könyvek számát, a szülők (anya, apa) iskolai végzettségét sűríti magába, valamint azt, hogy található-e a család birtokában legalább egy számítógép, és van-e a diáknak saját könyve (2013-tól az index a tanuló halmozottan hátrányos helyzetére vonatkozó információval bővült).

11 Meg kell jegyeznünk, hogy a családháttér-index – a teljes OKM adatokban tapasztalható aránynak megfelelően – sajnálatos módon csak az elemzésünkben szereplő 97 feladatellátási hely kevesebb, mint kétharmadában áll rendelkezésre (missing=37).

12 A TÁMOP-3.1.5./12-2012-0001 *Pedagógusképzés támogatása* c. kiemelt projekt keretében készült *A pedagógusok és pedagógusjelöltek pályamotivációinak vizsgálata és a pedagóguspálya megítélése az életpályamodell elemeivel összefüggésben* c. kutatás.

táblázatban.) A szervezeti bizalom mérésére a Sass-féle Szervezeti Bizalom Skálát (Sass 2005) alkalmaztuk. A mérőeszköz 39 itemet magában foglaló kérdéssor segítségével kilenc alszála mentén vizsgálja a vezetővel kapcsolatosan, a szervezet működésében, a munkatársak közötti kapcsolatokban, illetve az intézményen belüli szakmaiság vonatkozásában érzékelt bizalmi szintet (a szervezeti bizalom skála alszálaíait lásd a 2. táblázatban). Az informális szervezeti jellemzők további mutatóiként egyrészt az intézményi támogatás különböző dimenzióira vonatkozó pedagógusi percepciók, másrészt a tantestületi légkört (Halpin–Croft 1962)¹³ öt tulajdonságpár mentén vizsgáló kérdéssor (Paksi–Schmidt 2006) feladatellátási helyekre aggregált értékeit használjuk.

3. táblázat. A fegyelemindex szervezeti meghatározottságának vizsgálata során alkalmazott informális szervezeti jellemzők forrását jelentő kutatás főbb módszertani jellemzői (Paksi et al. 2015)

Adatfelvétel	2014. tavasza
Célpopuláció	magyarországi közoktatási intézményekben fő munkaviszony keretében, pedagógus munkakörben alkalmazott pedagógusok
Területi lefedettség	országos
Mintaválasztás módja	területi elhelyezkedés, fenntartó és feladatellátási hely típusa szerint rétegzett véletlen mintavétel
Mintanagyság	Bruttó minta: 224 feladatellátási hely, 1200 fő Nettó minta: 188 feladatellátási hely, 1078 (OKM és KIR adatokkal összekapcsolt minta: 97 feladatellátási hely)
Elméleti hibahatár	95%-os megbízhatósági szinten $\pm 3\%$
Adatgyűjtési eljárás	kevert technika: személyes megkereséssel zajló kérdezés, face to face és önkitöltős módszer kombinálásával
Súlyozás	2 lépcsős rétegekategóriák szerint mátrix-súlyozás
Felhasznált adatok	feladatellátási helyre aggregált informális szervezeti jellemzők

A fegyelemindex tartalmi vonatkozásainak vizsgálata során alkalmazott adatok és módszerek

A fegyelemindex érvényességének vizsgálata során egyrészt az index alapjául szolgáló szubjektív adatok tényalapúságát (1), másrészt az indexképzés mechanizmusát (2) elemezzük.

1.) Az index alapjául szolgáló szubjektív adatok tényalapúságának vizsgálata során a fegyelemindex egyes tételeinek, azaz a különböző problémás magatartás- és viselkedési formák tekintetében az iskolai telephely vezetőjének percepcióit kifejező adatoknak a diákok körében mért önbevallásos adatokkal való kapcsolatát vizsgáljuk Spearman-féle korrelációs együtthatók segítségével. A vizsgálat során kontroll adatbázisként egy, a 8–11. évfolyamos diákok országos mintáján 2009-ben készült kutatás¹⁴ adataira (Paksi 2010) támaszkodunk. A kutatás a fegyelemindex háttérében álló tizenegy magatartás közül hat magatartás, a rendszeres hiányzás, a fizikai, illetve verbális bántalmazás, valamint a különböző szerhasználó magatartások (dohányzás, alkoholfogyasztás, drogfogyasztás) vizsgálatát teszi lehetővé. A diákok körében történő mérés szenvedélyszer-használattal és hiányzással¹⁵ kapcsolatos kérdései az iskolás populációban készült alkohol- és drogepidemiológiai

13 A szervezeti légkör, szervezeti klíma fogalmát a szervezetpszichológiában általában olyan érzésként írják le, amely egy csoport tagjaiban alakul ki a fizikai környezettel, valamint a szervezet tagjaival való interakciók során.

14 Az adatbázis a „Reprezentatív kutatás/felmérés készítése és elemzése a közoktatás rendszerében alkalmazott prevenció/egészségfejlesztő programokról és az agresszióval kapcsolatban megjelenő vélekedések és reagálások vizsgálata” című kutatás során került felvételre.

15 A hiányzási adatok az elmúlt 30 napra vonatkozó betegség, lógás, és egyéb ok miatti hiányzásra vonatkozó önbevallások intenzitását fejezik ki.

kutatások legnagyobb nemzetközi összehasonlító vizsgálatával, az ESPAD vizsgálatmal kompatibilis standard kérdések (Hibell et al. 2004, 2009), az iskolai bántalmazással kapcsolatos kérdések pedig a HBSC standardjai szerint kerültek megfogalmazásra (Várnai–Örkény 2007). (A kutatás módszertani jellemzőinek összefoglalását lásd a 4. táblázatban.) A fegyelemindex egyes tételeire vonatkozó adatok forrását ebben az esetben is az OKM telephelyi szintű kutatói adatbázisának 2009-es, képzési típusokra vonatkozó adatai képezik.

2.) Az indexképzés mechanizmusának felülvizsgálatára főkomponens elemzést végzünk. Az elemzés során az OKM 2014-es és 2009-es telephelyi szintű kutatói adatbázisának képzési típusokra vonatkozó fegyelmi mutatóit, a fegyelemindexet és a tizenegy különböző problémás magatartás- és viselkedésforma előfordulási gyakoriságát kifejező elemi változót használjuk fel.

4. táblázat. A fegyelemindex tartalmi vonatkozásainak vizsgálata során felhasznált kutatás főbb módszertani jellemzői (Paksi 2010)

Adatfelvétel	2009
Célpopuláció	általános iskolai, gimnáziumi, szakközépiskolai vagy szakiskolai képzést végző közoktatási intézményekben tanuló 8. és 11. évfolyamos diákok
Területi lefedettség	országos
Mintaválasztás módja	kétlépcsős, rétegzett véletlen mintavétel első lépcső: az intézményi minta kiválasztása – az iskola székhelye és programtípusa szerint rétegzett véletlen mintavételi eljárással (mintavételi egység: iskola) második lépcső: diákok kiválasztására – a mintába került intézményekben az általános iskolai képzést folytató feladatellátási helyeken 1 db 8. évfolyamos, a középiskolai képzést folytató feladatellátási helyeken 1 db 11. évfolyamos osztály került véletlen módon kiválasztásra (mintavételi egység: osztály)
Mintanagyság	132 intézmény, 165 feladatellátási hely; 3740 diák (OKM adatokkal összekapcsolt minta: 135 feladatellátási hely)
Adatgyűjtési eljárás	csoportos önkítöltős technika
Felhasznált adatok	a különböző fegyelmi problémák diákok körében mért előfordulási gyakoriságának feladatellátási helyre aggregált adatai

A vizsgálat korlátai

Elemzésünk során különböző, más céllal készült kutatások adatbázisait használjuk fel a fegyelemindex mintázódásának, tartalmi elemeinek és képzési mechanizmusainak vizsgálatára. Ez a bevonható változók és a minta nagysága tekintetében is korlátot szabott vizsgálódásainknak, így azok inkább csak kiindulópontjaként kezelhetők egy, a témában végzett átfogó kutatásnak.

EREDMÉNYEK

A fegyelemindex és a szervezeti jellemzők közti kapcsolat vizsgálata során kapott eredmények

A fegyelemindex és a szervezeti jellemzők közti kapcsolat vizsgálata során a 2014-es fegyelemindex magyarázatára a tanulmány módszertani részében (2. táblázatban) részletesen bemutatott, az egyes feladatellátási helyek formális és informális szervezeti jellemzőit 25 változóval megjelenítő változószetten stepwise módszerrel végzett lineáris regressziós elemzéssel két lépésben közepesen erős, szignifikáns ($p=0,001$) modellt sikerült létrehozni. A modell a 2014-es fegyelemindex variációjának 20%-át magyarázza (Korrigált $R^2=0,206$). A modell

alapján a fegyelemindex mértékével egyrészt az függ össze, hogy az intézmény milyen fenntartású ($\beta=0,308$; $p=0,015$): a nem állami vagy önkormányzati fenntartású feladatellátási helyeken a fegyelemindex értéke közel kétszörösével ($B=1,897$) nagyobb, mint az állami/önkormányzati fenntartásúak esetében. Szintén szignifikánsan ($\beta=0,390$; $p=0,002$) korrelál a fegyelemindex alakulásával az iskola tanulóinak átlagos anyagi és szociális háttérét kifejező tanulói összetétel index. A tanulói összetétel index egységnyi növekedése¹⁶ a 2014-es fegyelemindex 0,262-vel való növekedésével jár együtt.¹⁷ Ugyanakkor a modellbe bevitt 17 informális szervezeti jellemző közül – a tanulói összetétel és a fenntartó kontroll alatt tartása mellett – egy sem kapott szerepet (5. táblázat).

A 2014-es fegyelemindex szervezeti jellemzőkkel való becslésének eredményei alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a kedvezőbb tanulói összetételű, és/vagy nem állami vagy önkormányzati fenntartású feladatellátási helyeken – a telephelyvezetők percepciói szerint – kevésbé gyakran kell foglalkozniuk a tanároknak a tanítási folyamatot zavaró különböző tanulói magatartásformákkal. Ugyanakkor a szervezeti bizalom, a tantestületi légkör, illetve a pedagógusok intézményi támogatottságának különböző dimenziói nem függenek össze a feladatellátási hely fegyelmi helyzetével, pontosabban az azzal kapcsolatos vezetői percepciókkal.

5. táblázat. A 2014-es évi fegyelemindex becslésére létrehozott regressziós modell koefficiens táblája¹⁸

	Standardizálatlan paraméterek		Standardizált paraméterek	t	Szignifikancia
	B	Standard hiba	Beta		
Konstans	-1,781	1,039		-1,714	0,093
Tanulói összetétel index	0,262	0,082	0,390	3,183	0,002
Fenntartó (1. állami/önkormányzati; 2. nem állami/önkormányzati)	1,897	0,755	0,308	2,512	0,015

Az összefüggések stabilitásának vizsgálata céljából második modellünket a 2012 és 2014 közötti három éves időszakra vonatkozó átlagos fegyelemindex magyarázatára építettük. A modell magyarázó változószettje és a modellépítési eljárás megegyezett az előző modellével. Ez esetben egy lépésben sikerült szignifikáns ($p=0,004$), de a 2014-es fegyelemindex magyarázatára építettnél gyengébb modellt létrehozni. A modell a 2012–2014 közötti átlagos fegyelemindex varianciájának 15,5%-át magyarázza (Korrigált $R^2=0,155$), s egyetlen szignifikáns változót tartalmaz. Az előző modellben erősebb befolyásoló tényezőnek mutatózó tanulói összetétel index eltűnt a modellből, és az egyedüli szignifikáns – a korábbinál erősebb – tényezőként a fenntartó típusa maradt meg: a nem állami vagy önkormányzati fenntartású feladatellátási helyek három évi átlagos fegyelemindex értéke több mint két indexponttal ($B=2,409$) nagyobb, mint az állami/önkormányzati fenntartásúakban jellemző érték. A formális és informális szervezeti jellemzőkkel várt összefüggés a fegyelemindex éves ingadozásának kiküszöbölésével sem jelenik meg. (6. táblázat)

16 Mintánkban a tanulói összetétel index minimuma $-20,88$, maximuma pedig $10,28$. Az index nagyobb értéke a jó körülmények között élő tanulók nagyobb arányát jelzi.

17 Emlékeztetőül: a fegyelemindex minimuma -5 , maximuma 6 .

18 Tekintettel arra, hogy stepwise módszerrel végzett lineáris regressziós modellalkotási folyamat végén, csak azok a változók maradtak a modellben, melyek a modell varianciát $p<0,05$ szignifikanciaszinten növelték, így a modellbe vont – a módszertani részben bemutatott – 25 elemű változószettből a táblázatban csak a 2014-es fegyelemindex magyarázatában szignifikáns szerepet kapó változók találhatóak.

6. táblázat. A 2012–2014-es évek átlagos fegyelemindexének becslésére létrehozott regressziós modell koefficiens táblája

	Standardizálatlan paraméterek		Standardizált paraméterek	t	Szignifikancia
	B	Standard hiba	Beta		
Konstans	-1,765	0,984		-1,793	0,080
Fenntartó (1. állami/önkormányzati; 2. nem állami/önkormányzati)	2,409	0,784	0,416	3,072	0,004

Összességében a fegyelemindex különböző formális és informális szervezeti jellemzőkkel való becslése céljából végzett elemzéseink azt jelzik, hogy a nem állami vagy önkormányzati fenntartású feladatellátási helyeken kevésbé gyakran kell foglalkozniuk a tanároknak a tanítási folyamatot zavaró különböző tanulói magatartásformákkal és/vagy a telephelyvezetők kevésbé érzékelik ezt. A fegyelemindex tanulói összetétellel való kapcsolata időben instabilnak mutatkozott, a szervezet olyan informális jellemzői, mint a szervezeti bizalom, a tantestületi légkör, illetve a pedagógusok intézményi támogatottságának különböző dimenziói pedig nem függenek össze a telephelyvezető számára észlelhető mértékben a különböző feladatellátási helyek fegyelmi helyzetével.

Tekintettel arra, hogy a fegyelemindex egy – a tanulmány bevezetőjében, illetve az Oktatási Hivatal idézett kiadványában (Auxné et al. é.n.) leírt metódus szerint – több lépésben végzett skálatranszformációs eljárással létrehozott összefoglaló mutató, ezért megvizsgáltuk a fegyelemindex számításának alapját képező, a különböző problémás tanulói magatartásformák gyakorisága tekintetében a telephelyvezető percepcióit kifejező alapváltozók szervezeti meghatározottságát is. Azaz a fegyelemindex számításának alapját képező tizenegyféle problémás magatartás- és viselkedésforma előfordulási gyakoriságára vonatkozó percepciókat megjelenítő elemi változók mindegyikére építünk egy-egy lineáris regressziós modellt a 2014. évi adatok alapján.

A 2014-es fegyelemindex egyes tételeit jelentő tizenegy különböző problémás magatartás- és viselkedésforma előfordulási gyakoriságára vonatkozó telephelyvezetői percepciók variabilitásának magyarázatára létrehozott tizenegy modell magyarázó változószettje és a modellépítési eljárása megegyezett a fegyelemindex becslése során alkalmazott – a módszertani fejezetben részletesen bemutatott – változószettel. Amint azt a 7. táblázatban láthatjuk, mindegyik magatartásforma esetében szignifikáns modellt sikerült létrehozni (táblázat p értékei), azonban a modellek magyarázó ereje meglehetősen széles skálán mozog.

- A *Dohányzás* észlelt előfordulásának magyarázatára kifejezetten erős, a függő változó varianciájának közel háromötödét magyarázó (Korrigált $R^2=0,577$) modellt sikerült létrehozni. A modellben kizárólag formális szervezeti jellemzők, elsősorban a képzéstípust megjelenítő változók kapnak meghatározó szerepet: az általános iskolai, s kisebb mértékben a gimnáziumi képzéstípusban a dohányzást szignifikánsan kevésbé jelenlévőnek érzékelik a telephelyvezetők, a szakiskolai képzésekben¹⁹ pedig szignifikánsan gyakoribbnak. A képzéstípussal kapcsolatos változók mellett szerepet kap még a modellben a fenntartó típusa is: a nem állami/önkormányzati iskolában szignifikánsan ritkább a dohányzás észlelése.
- Szintén viszonylag erős modellek rajzolódtak ki a *Rendszeres hiányzás és a Fizikai bántalmazás* előfordulása

¹⁹ A 2016/2017-es tanévtől kezdődően a szakiskolák elnevezése szakközépiskolára változott. Mivel 2016 előtti adatokkal dolgozunk, elemzésünkben ezen képzési típust még szakiskolai képzésként jelenítjük meg.

7. táblázat. A 2014-es évi fegyelemindex egyes tételeinek* becslésére létrehozott regressziós modellek összefoglalása (β , Korrigált R2)

	Rendszeres hiányzás	Rendbontás	Rongálás	Fizikai bántalmazás	Verbális agresszió	Dolgozókkal szembe- ni agresszió	Dohányzás	Alkoholfogyasztás	Drogfogyasztás	Más függőség	Lopás
Képzéstípus: általános iskola	-	-	-	0,335	-	-	-0,710	-0,370	-	-	-
Képzéstípus: gimnázium	-	-	-0,394	-	-	-	-0,405	-	-	-	-
Képzéstípus: szakiskola	0,381	-	-	0,302	-	-	0,202	-	0,431	0,336	-
Telephely: nagyközség/község	-0,372	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Fenntartó (1. állami/ önkormányzati; 2. nem állami/önkormányzati)	-	-	-	-	-	-	-0,212	-	-	-	-
Tanulói összetétel index**	-0,557	-0,475	-	-0,319	-0,415	-	-	-	-	-	-0,284
Családi háttér index**	-	-	-	-	-	-0,389	-	-	-	-	-
Tantestületi légkör: feszült–oldott	-	-	-	0,264	-	-	-	-	-	-	-
Tantestületi légkör: kicsinyes–nagyvonalú	-	-	-	-	0,266	-	-	-	-	-	-
Továbbképzési lehetősé- gek támogatása	-0,235	-	-	-	-	-	-	-	-0,300	-	-
Korrigált R2	0,437	0,211	0,139	0,432	0,240	0,135	0,577	0,120	0,249	0,096	0,063
A modell szignifikancia szintje (p)	<0,001	<0,001	0,003	<0,001	<0,001	0,004	<0,001	0,006	<0,001	0,013	0,037

Megjegyzés: A táblázatban a modellekbe vitt 25 elemű változószettből csak azok a független változók szerepelnek, melyek valamelyik modellben szignifikáns szerepet kaptak. Az erős modelleket, illetve a leggyakrabban megjelenő magyarázó változókat a táblázatban színezéssel kiemeltük.

*A tételek mérése hétfokozatú skálán történt, a nagyobb érték az adott viselkedés/problémás magatartás nagyobb észlelt gyakoriságát fejezi ki.

**A nagyobb érték mindkét index esetében az előnyösebb családi hátteret jelenti meg.

tekintetében (Korrigált $R^2=0,437$, illetve $0,432$). Mindkét modellben (különösen a rendszeres hiányzás esetében) jelentős szignifikáns szerepet kap a tanulói összetétel index: a kedvezőbb tanulói összetétel megóvó hatását jelezve. Hasonlóképpen közös elem a két erős modellben a szakiskolai képzéstípus kockázati szerepének megjelenése. A Rendszeres hiányzásra épített modell a kisebb településeken (nagyközségekben/községekben), valamint a pedagógus továbbképzéseket inkább támogató iskolákban kisebb kockázatot jelez. A Fizikai bántalmazás érzékelt gyakorisága tekintetében pedig a közös elemek mellett az általános iskolai képzéstípus és az oldott tantestületi légkör kap kockázati szerepet.

- A Drogfogyasztás, a Verbális agresszió és Rendbontás észlelt előfordulásának magyarázatásra közepes erősségű, a független változók varianciájának 20–25%-át magyarázó modelleket sikerült kidolgozni (a Korrigált R^2 értékei sorrendben: $0,249$; $0,240$; $0,211$). A három modellből kettőben megjelenik a kedvezőbb tanulói összetétel megóvó szerepe, egy-egy helyen pedig felbukkan a szakiskola, illetve a „nagyvonalú” tantestületi

légkör kockázati, valamint a pedagógus képzések támogatásának megóvó szerepe.

- A Rongálás, a Dolgozókkal szembeni agresszió és az Alkoholfogyasztás előfordulási gyakoriságának becslésére 10–15% közötti magyarázó erejű, inkább gyenge, de szignifikáns ($p < 0,01$), míg a Más függőségek és a Lopás jelenlétének becslésére kifejezetten gyenge, csak $p < 0,05$ szinten szignifikáns modelleket tudunk létrehozni. Ezekben a modellekben a fentiekhez képest új elemként csak a kedvezőbb családi háttér dolgozókkal szembeni agresszióval kapcsolatban megmutatkozó megóvó szerepe jelenik meg.

Amennyiben a fegyelemindex egyes tételeire épített modellekben visszatérően megjelenő szignifikáns magyarázó változók összetételét vizsgáljuk, akkor a szakiskolai képzéstípus és a tanulói összetétel szerepét kell kiemelnünk. A 25 elemű változószettből ez a két változó az, ami a legtöbb problémás magatartás- és viselkedésforma háttérében megjelenik (a tizenegy modellből 5–5 esetben) a tanulók jobb anyagi és szociális háttérének megóvó, illetve a szakiskolai képzéstípus kockázati szerepét jelezve. A szervezet vizsgált informális jellemzői, a szervezeti bizalom, a tantestületi légkör, illetve a pedagógusok intézményi támogatottságának különböző dimenziói (összesen 17 dimenzió) közül mindössze 3 dimenzió, összesen 4 modellben jelent meg, azaz a fegyelemindexhez hasonlóan, az indexképzés alapját jelentő magatartások észlelt gyakorisága esetében sem mutatható ki az informális szervezeti jellemzőkkel való korreláció.

Ha a fegyelemindexre, illetve annak tételeire épített magyarázó modelleket összehasonlítjuk, hasonló és eltérő tapasztalatokat egyaránt ki kell emelnünk. Az egyik ilyen, témánk szempontjából fontos hasonlóság, az informális szervezeti jellemzők szerepének imént jelzett hiánya. A másik fontos hasonlóság a 2014-es indexérték, és az index egyes tételeinek becslése során a tanulók anyagi és szociális összetételének szerepe. Ugyanakkor fontos tapasztalat, hogy a modellkészítés alapját képező magatartás- és viselkedésformák észlelt előfordulásának a szervezeti jellemzők alapján történő becslése néhány magatartás esetében az összesített indexértékhez képest jóval eredményesebbnek mondható: a hiányzás, a fizikai bántalmazás és a dohányzás esetében az egyes tételekre épített modellek magyarázóereje két-háromszorosa a fegyelemindex becslése során kapott értéknek. További fontos – bár a képzéstípusokon belüli indexképzési metódus ismeretében nem meglepő – tapasztalat, hogy az összesített index elveszti érzékenységét az egyes magatartások előfordulási gyakorisága szempontjából meghatározó szerepet kapó tényező, a képzéstípus tekintetében, és egy, az index alapjául szolgáló magatartások gyakorisága szempontjából nem meghatározó (mindössze egy magatartás, a dohányzás esetében, ott sem túl nagy szerepet kapó) tényezőt, nevezetesen az iskola fenntartóját jeleníti meg meghatározó tényezőként.

A fegyelemindex tartalmi vonatkozásainak vizsgálata során kapott eredmények

Az index és az egyes indexösszetevők becslése során szerzett eltérő tapasztalatok különösen is fontossá teszik tanulmányunk másik célkitűzését, a fegyelemindex tartalmi felülvizsgálatát. Ennek során – mint ahogy korábban már jeleztük –, (1) egyrészt az index alapjául szolgáló szubjektív adatok tényalapúságát, (2) másrészt az indexképzés mechanizmusát elemezzük.

(1) A fegyelemindex alapjául szolgáló szubjektív adatok tényalapúságának vizsgálata

A fegyelemindex alapjául szolgáló különböző problémás magatartás- és viselkedési formák tekintetében a telephelyvezető percepcióit kifejező szubjektív adatok tényalapúságának vizsgálata érdekében Spearman-féle

korrelációs együtthatók segítségével megvizsgáljuk hat²⁰ indexösszetevő és az adott problémás magatartások diákok körében – a vonatkozó magatartások epidemiológiájának vizsgálata során alkalmazott standardok szerint – mért előfordulásai gyakoriságára vonatkozó, feladatellátási helyre aggregált adatainak a kapcsolatát. Mint ahogy azt a módszertani fejezetben bemutattuk, az elemzések során kontroll adatbázisként egy, a 8–11. évfolyamos diákok országos mintáján 2009-ben készült kutatás adataira (Paksi 2010) támaszkodunk. A fegyelemindex egyes tételeire vonatkozó adatok forrását pedig az OKM telephelyi szintű kutatói adatbázisának 2009-es, képzési típusokra vonatkozó adatai képezik.

A telephelyvezetői percepciók és a diákok között mért önbevallásos adatok közötti korrelációk egyrészt azt jelzik, hogy a telephelyvezetői percepciók nem függetlenek a diákok körében előforduló magatartásoktól: minden vizsgált indexösszetevő esetében $p < 0,01$ szintű korreláció figyelhető meg a telephelyvezető észlelése és a diákok között mért adatok feladatellátási helyre aggregált értékei között. Ugyanakkor a 8. táblázatban található, hogy az összetartozó tételek kapcsolatát kifejező korrelációs együtthatók nagysága sehol nem haladja meg a 0,5-es értéket, azaz a vizsgált indexösszetevők alapját képező telephelyvezetői percepciók kialakításában az adott magatartás tényleges, diákok körében mért előfordulása kisebb mértékben van jelen, mint más, ismeretlen, az észlelést alakító mechanizmusok. Az *index bántalmazással összefüggő tételei* esetében kifejezetten gyenge kapcsolatot találunk a diákok körében mért bántalmazásnak az adott feladatellátási helyen mért éves prevalencia értékével, míg a szerhasználó magatartások, különösen az *Alkoholfogyasztásra* és a *Drogfogyasztásra* vonatkozó index-elemek azok, melyek szorosabb kapcsolatot mutatnak a diákok körében mért „valósággal”. (A drogfogyasztásra vonatkozó adatok esetében meg kell említenünk, hogy a telephelyvezetői percepciók elsősorban a diákok érintettségével mutatnak szorosabb kapcsolatot, s feladatellátási hely elmúlt évi – közelmúltbeli – drogfogyasztási jellemzőit kevésbé jelenítik meg.) Amennyiben nem csak az indexösszetevőben elvileg kifejezni kívánt magatartással való korrelációkat vesszük szemügyre, akkor azt az érdekességet tapasztalhatjuk, hogy szinte minden indexösszetevő erősebb korrelációt mutat a dohányzás diákok körében mért átlagos élettartam gyakoriságával, mint a kifejezni kívánt magatartás mért gyakoriságával, ami arra utal, hogy a torzító mechanizmusok egyik eleme a látható szabálysértés generalizált percepció alakító hatása.

20 Mint azt a módszertani részben jeleztük, a diákok körében készült kutatás a fegyelemindex háttérében álló 11 magatartás közül hat magatartás, a rendszeres hiányzás, a fizikai, illetve verbális bántalmazás, valamint a különböző szerhasználó magatartások (dohányzás, alkoholfogyasztás, drogfogyasztás) vizsgálatát teszik lehetővé.

8. táblázat. A fegyelemindex egyes tételei és a diákok körében az egyes magatartások vonatkozásában mért prevalencia értékek és gyakorisági adatok feladatellátási helyre aggregált értékei közötti összefüggés (Spearman-féle korrelációs együtthatók)

Diákok körében mért értékek	Fegyelem index tételei					
	Rendszeres hiányzás	Fizikai bántalmazás	Verbális agresszió	Dohányzás	Alkohol-fogyasztás	Drog-fogyasztás
Hiányzás átlagos gyakorisága	0,329**	-0,008	0,022	0,055	0,099	0,116
Bántalmazás (elkövető vagy áldozat) éves prevalenciaértéke	-0,265**	0,246**	0,277**	-0,148	-0,187*	-0,117
Dohányzás átlagos élettartam gyakorisága	0,332**	-0,089	-0,285**	0,360**	0,516**	0,492**
Alkoholfogyasztás átlagos éves gyakorisága	0,241**	-0,238**	-0,369**	0,343**	0,436**	0,434**
Nagyívás átlagos éves gyakorisága	0,213*	-0,165	-0,332**	0,261**	0,459**	0,428**
Berűgás átlagos éves gyakorisága	0,135	-0,109	-0,342**	0,168	0,384**	0,378**
Tiltott drogfogyasztás életprevalencia értéke	0,274**	-0,049	-0,189*	0,281**	0,361**	0,453**
Tiltott drogfogyasztás éves prevalenciaértéke	0,199*	0,036	-0,147	0,184*	0,259**	0,283**
Tiltott drogfogyasztás átlagos élettartam gyakorisága	0,234**	-0,025	-0,221*	0,193*	0,314**	0,393**

Megjegyzés: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; **A fegyelemindex adott tételével kifejezni kívánt magatartás mért gyakoriságánál erősebben korreláló tényleges magatartás. Az összetartozó tételek kapcsolatát jelző cellákat kiemeltük.

(2) Az indexképzés mechanizmusának felülvizsgálta

Az alábbiakban a fegyelemindex számításának alapját képező tizenegy különböző problémás magatartás- és viselkedésforma előfordulási gyakoriságát kifejező elemi változón végzett főkomponens elemzéssel arra keressük a választ, hogy:

- a tizenegy különböző problémás magatartás- és viselkedésforma előfordulási gyakoriságát kifejező elemi változó kifejezhető-e egy indexben, azaz, hogy ha tizenegy indexkomponenst főkomponens elemzéssel egyetlen aggregált változóba tömörítjük, az mennyit őriz meg az eredeti változók együttes információtartalmából (9. táblázat),
- illetve minden indexalkotó elem része-e a főkomponensnek (10. táblázat), és az egyes itemek milyen súllyal vesznek részt a főkomponens megalkotásában (11. táblázat).

Az OKM 2009-es és 2014-es telephelyi szintű, képzési típusonként elkülönülő kutatói adatbázisán végzett főkomponens elemzés eredményei azt mutatják, hogy ha a tizenegy különböző problémás magatartás- és viselkedésforma előfordulási gyakoriságát kifejező elemi változót egyetlen aggregált változóba tömörítjük, akkor a tizenegy elemi változó által megtett információ mindössze 35–40%-át tudjuk megőrizni, azaz az alapadatokban lévő információ nagyobb részét, 60–65%-át elveszítjük (9. táblázat). A társadalomtudományokban alkalmazott „hüvelykujj-szabály” szerint a változóredukciós eljárások során arra kell törekednünk, hogy a kiinduló

változók információtartalmának legalább a felét megőrizzük (Székelyi–Barna 2002). Modellünk alapján a bevitt változók információtartalmának legalább 50%-a mögött két látens faktor húzódik meg, s egy további faktor még 10% feletti információt hordoz. Ez azt jelzi, hogy a fegyelemindexbe sűrített változók az általuk hordozott információk nagyobb részének elvesztése nélkül feltehetően kettő vagy három összevont mutatóban lennének kifejezhetők.

9. táblázat. Az indexösszetevőkön végzett főkomponens elemzés összefoglaló táblázata

Faktor	Kiinduló értékek			Faktorelemzés utáni értékek		
	Sajátérték	Variancia %	Kumulált variancia %	Sajátérték	Variancia %	Kumulált variancia %
2009-es adatok alapján						
1*	3,920	35,637	35,637	3,920	35,637	35,637
2*	1,857	16,881	52,518			
3**	1,579	14,354	66,872			
4	0,998	9,072	75,944			
5	0,714	6,494	82,438			
6	0,504	4,585	87,023			
7	0,472	4,293	91,317			
8	0,345	3,134	94,451			
9	0,241	2,193	96,644			
10	0,220	1,999	98,643			
11	0,149	1,357	100,000			
2014-es adatok alapján						
1*	4,472	40,653	40,653	4,472	40,653	40,653
2*	2,085	18,953	59,606			
3**	1,149	10,450	70,056			
4	0,768	6,982	77,038			
5	0,632	5,743	82,780			
6	0,554	5,033	87,813			
7	0,391	3,556	91,370			
8	0,303	2,758	94,128			
9	0,272	2,471	96,599			
10	0,230	2,089	98,688			
11	0,144	1,312	100,000			

Megjegyzés: *A bevitt változók információtartalmának legalább 50%-át megőrző komponensek. **További még jelentős információ hordozó komponensek

A tizenegy indexösszetevő egy változóba való sűrítésének problémás voltát az is jelzi, hogy egy főkomponens létrehozásával néhány indexalkotó elem nem lesz része a főkomponensnek, illetve alacsony súllyal vesz részt a főkomponens kialakításában. A 2009-es adatok alapján a *Rendszeres hiányzás*, a *Dohányzás*, illetve a *Más függőségek* kommunalitása nem éri el a legpuhább határértékként szabott 0,25-ös értéket sem, de a *Verbális agresszió* is rosszul illeszkedik a főkomponensre. A 2014-es adatok esetében elsősorban a különböző függőség kockázatát hordozó magatartások (a *Más függőségek* mellett az *Alkoholfogyasztás* és a *Drogfogyasztás*) kommunalitása alacsony (10. táblázat). A 2009-es adatok alapján négy, a 2014-es adatok alapján pedig öt magatartás fejezhető ki megnyugtató módon (legalább 0,5-ös kommunalitással) egy aggregált változóban, s mint azt a 11. táblázatban láthatjuk, az alacsony kommunalitású változók kevésbé befolyásolják a főkomponens értékét.

10. táblázat. Az indexösszetevők kommunalitása

	2009-es adatok alapján	2014-es adatok alapján
Rendszeres hiányzás	0,017	0,353
Rendbontás a tanteremben (órán)	0,619	0,515
Rongálás	0,629	0,622
Fizikai bántalmazás a gyerekek között	0,651	0,580
Verbális agresszió, ordítózás	0,266	0,636
Agresszív magatartás az iskola dolgozóival	0,689	0,572
Dohányzás	0,001	0,302
Alkoholfogyasztás	0,358	0,174
Drogfogyasztás	0,311	0,275
Más függőség (számítógépes játék, játékgép)	0,069	0,009
Lopás	0,310	0,436

11. táblázat. Az indexösszetevőkön végzett főkomponens elemzés komponensmátrixa

	2009-es adatok alapján	2014-es adatok alapján
Rendszeres hiányzás	0,131	0,594
Rendbontás a tanteremben (órán)	0,787	0,718
Rongálás	0,793	0,788
Fizikai bántalmazás a gyerekek között	0,807	0,761
Verbális agresszió, ordítózás	0,516	0,797
Agresszív magatartás az iskola dolgozóival	0,830	0,756
Dohányzás	0,035	0,550
Alkoholfogyasztás	0,598	0,417
Drogfogyasztás	0,558	0,524
Más függőség (számítógépes játék, játékgép)	0,262	0,095
Lopás	0,566	0,660

KONKLÚZIÓ

Tanulmányunkban a tanulók különböző problémás magatartás- és viselkedésformáinak jelzésére hivatott – az évente ismétlődő Országos kompetenciamérés részeként az iskolai telephelyek vezetőitől gyűjtött adatok alapján létrehozott – fegyelemindex szervezeti meghatározottságával, valamint összetételével és képzési metódusával kapcsolatos kérdéseket vizsgáltunk. A tanulmány konklúziójaként elemzéseink néhány, az iskola világában előforduló, a különböző problémás tanulói magatartásformák megelőzésének tervezésével kapcsolatos folyamányára szeretnénk felhívni a figyelmet.

A különböző problémás magatartás- és viselkedésformák megelőzésére irányuló beavatkozások megvalósítása egy többfázisú, ciklusokba rendeződő, a prevenciós program kidolgozásának, végrehajtásának és értékelésének szakaszait felölelő folyamatként írható le, melynek egyes elemeire, illetve a folyamat egészére a programok tervezése és megvalósítása során egyaránt tekintettel kell lennünk (Brotherhood et al. 2011). A problémák eredményes kezelésének első lépése a szükségletek feltérképezése, a probléma nagyságának, befolyásoló tényezőinek azonosítása. Ebben a folyamatban fontos szerepet kaphatnak a rendszeres adatgyűjtések részét képező, mindenki számára alacsony ráfordítással hozzáférhető információk. Ilyen információ lehet a különböző problémás tanulói magatartásformák vonatkozásában egy jól megalkotott, érvényes fegyelemindex.

Elemzéseink szerint az Országos kompetenciamérés keretei között felvett adatok alapján jelenleg számított és alkalmazott fegyelemindex sajnálatos módon nem tudja betölteni ezt a szerepet. Egyrészt az indexképzés alapjául szolgáló elemi adatok, a különböző problémás magatartás- és viselkedésformák tekintetében a telephelyvezető percepciói, a tényleges problémák – tisztázatlan mechanizmusokon keresztül – erősen torzított becslését adják. Másrészt az egyes indexelemek összegzését jelentő több lépcsős skálatranszformációs indexképzési mechanizmus nem alkalmas a bevitt változók érvényes aggregálására. Az egyes indexösszetevők és a fegyelemindex torzítottsága a probléma relatív súlya, továbbá a kockázati tényezők mintázódása vonatkozásában is a helyzet félreértelmezéséhez vezethet. Ezáltal a fegyelemindex jelenlegi formájában a különböző problémás tanulói magatartásformák megelőzésére irányuló beavatkozások tervezéséhez nem tud érvényes adatokkal hozzájárulni, sőt, téves alapokra építkezve félreviheti a beavatkozásokat. Tekintettel arra, hogy a különböző problémás magatartás- és viselkedésformák tekintetében (is) – többek között a célzott kutatások nagy ráfordítás igénye miatt – kevés megbízható és érvényes adat áll rendelkezésre, így különösen fontos az olyan, a rendszeres adatgyűjtések részét képező mutatók minőségének javítása, mint a jelen tanulmányunk tárgyát képező fegyelemindexé.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. (1998) *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Aszmann A. (szerk.) (1997) *Iskolás-gyermekek egészségmagatartása 1986-1993*. Budapest: Országos Csecsemő- és Gyermekegészségügyi Intézet – Nemzeti Egészségvédelmi Intézet.
- Aszmann A. (szerk.) (2000) *Fiatalok egészségi állapota és egészségmagatartása*. Health and Health Behaviour among Young People. WHO Policy Series: Health policy for children and adolescents Issue 1. International Report. Budapest: Országos Tisztifőorvosi Hivatal.
- Aszmann A. (szerk.) (2003) *Iskolás gyermekek Egészségmagatartása*. Budapest: Nemzeti Jelentés. Országos Gyermekegészségügyi Intézet.
- Auxné Bánfi I. – Balázi I. – Balkányi P. – Balogh V. – Katalin, Gyapay J. – Lak Ágnes R. – Ostorics L. I. – Palincsár I. – Rábainé Szabó A. – Rózsa Cs. – Szabó Á. – Szabó L. D. – Szepesi I. – Szipőcsné Krolopp J. – Vadász Cs. (é.n.) *Országos kompetenciamérés: Technikai leírás*. Budapest: Oktatási Hivatal. Elérhető: https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktat/meresek/unios_tanulmanyok/OKM_Technikaileiras.pdf [letöltve: 2019-01-12]
- Barboza, G. E. – Schiamberg, L. B. – Oehmke, J. – Korzeniewski, S. J. – Post, L. A. – Heraux, C. G. (2009) Individual Characteristics and the Multiple Contexts of Adolescent Bullying: An Ecological Perspective. *Journal of Youth Adolescence*, 38, 1, 101–121. <http://dx.doi.org/10.1007/s10964-008-9271-1>
- Balázs J. – Sajgál R. (1998) Középiszkolások értékorientációi. *Educatio*, 7, 2, 316–326.
- Bihari M. – Pokol B. (1992) *Politológia*. Budapest: ELTE – Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Brand, S. – Felner, R. – Shim, M. – Seitsinger, A. – Dumas, T. (2003) Middle school improvement and reform: Development and validation of a school-level assessment of climate, cultural pluralism, and school safety. *Journal of Educational Psychology*, 95, 3, 570–588. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-0663.95.3.570>
- Brookover, W. B. – Schweitzer, J.H. – Schneider, J. M. – Beady, C. H. – Flood, P. K. – Wisenbaker, J. M. (1978) Elementary School Social Climate and School Achievement. *American Educational Research Journal*, 15, 2, 301–318. <http://dx.doi.org/10.3102/00028312015002301>
- Brookover, W. B. – Beamer, L. – Efthim, H. – Hathaway, D. – Lezotte, L. – Miller, S. – Passalacqua, J. – Tornatzky, L. (1982) *Creating Effective Schools: An Inservice Program for Enhancing School Learning Climate and Achievement*. Holmes Beach, FL: Learning Publications.
- Brotherhood, A. – Sumnall, H.R. – The Prevention Standards Partnership (2011) *European drug prevention quality standards*. EMCDDA Manual. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Buda M. (2015) *Az iskolai zaklatás – a kutatások tükrében*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó
- Cohen, J. – McCabe, L. – Michelli, N. M. – Pickeral, T. (2009) School climate: Research, Policy, Practice, and Teacher Education. *Teachers College Record*, 111,1, 180–213.
- Coleman, J. S. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94. 95–120. <http://dx.doi.org/10.1016/B978-0-7506-7222-1.50005-2>
- Coleman, J. S. – Campbell, E. Q. – Hobson, C. J. – McPartland, J. – Mood, A. M. – Weinfeld, F. D. – York, R. L. (1966) *Equality of Educational Opportunity*. U.S. Government Printing Office, Washington.
- Creemers, B. P. M. – Reezigt, G.J. (1999) The Role of School and Classroom Climate in Elementary School Learning Environments. In Jerome H. F. (Ed.) *School Climate. Measuring, Improving and Sustaining Healthy Learning Environments*. Falmer Press, London. 30–48.
- Creemers, B. P. M. – Kyriakides, L. (2008) *The Dynamics of Educational Effectiveness: a contribution to policy, practice and theory in contemporary schools*. Routledge, London and New York.
- Creemers, B. P. M. – Kyriakides, L. – Sammons, P. (2010) *Methodological Advances in Educational Effectiveness Research*. Routledge/Taylor & Francis, London and New York.
- Edmonds, R. (1979) Effective schools for the urban poor. *Educational Leadership*, 37, 1, 15–24. <http://dx.doi.org/10.1177/0013124591023003004>
- Elekes Zs. (2004) *Alkohol és társadalom*. Budapest: Országos Addiktológiai Intézet.
- Elekes Zs. (2009) *Egy változó kor változó ifjúsága. Fiatalok alkohol- és egyéb drogfogyasztása Magyarországon – ESPAD 2007*. Budapest: L'Harmattan
- Elekes Zs. (2012) Fiatalok legális és illegális szerhasználata az ESPAD 2011 kutatás alapján. *Addiktológiai kutatások Magyarországon 2012. „A függőségek kialakulása és kezelése” Az ELTE Pszichológiai Intézet Klinikai Pszichológia és Addiktológia Tanszéke V. Tudományos Konferenciája*. Budapest, 2012. február 24.

- Elekes Zs. (szerk.) (2016) *Európai iskolavizsgálat az alkohol- és egyéb drogfogyasztási szokásokról – 2015. Magyarországi eredmények*. Budapest: BCE.
- Elekes Zs. – Paksi B. (1996) *A magyarországi középiskolások alkohol és drogfogyasztása. ESPAD The European School Survey Project on Alcohol and Drugs 1995*. Budapest: Népjóléti Minisztérium.
- Elekes Zs. – Paksi B. (2000) *Drogok és fiatalok. Középiskolások droghasználata, alkoholfogyasztása és dohányzása az évezred végén, Magyarországon*. ISMertető 8. Budapest: ISM.
- Elekes Zs. – Paksi B. (2003) A középiskolások drogfogyasztása 2003-ban Budapesten. Helyzetkép és tendenciák. *Addiktológia*, 3-4, 275-304.
- European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs Group. (2016). *ESPAD Report 2015. Results from the European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*. Luxembourg, Luxemburg: Publications Office of the European Union. Elérhető: <http://www.espad.org/sites/espad.org/files/TD0116475ENN.pdf> [Letöltve: 2018.05.10.]
- Fehérvári A. – Széll K. – Paksi B. (2017) Az iskolai eredményesség szervezeti meghatározottsága. In Zsolnai A. – Kasik L. (szerk.) *Új kutatások a neveléstudományokban 2016: A tanulás és nevelés interdiszciplináris megközelítése*. Szegedi Tudományegyetem BTK Neveléstudományi Intézet – Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Tudományos Bizottsága, 268–286.
- Felvinczi K. (1998) A mentálhigiénié és az egészségmegőrzés lehetőségei a közoktatásban, *Iskolakultúra*, 5, 17–31.
- Foschi, M. (2000). Double standards for competence: Theory and research. *Annual Review of Sociology*, 26, 21–42. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.26.1.21>
- Hajdu G. – Sáska G. (2011) Bántalmazás a középiskolában. *Iskolakultúra*, 21, 6–7, 40–60.
- Halpin, A. W. – Croft, D. B. (1962) *The organizational climate of schools*. Midwest Administration Center, University of Chicago.
- Halász G. (2001) *Az oktatási rendszer*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Hattie, J. (2009) *Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement*. Abingdon: Routledge.
- Hibell, B. – Andersson, B. – Ahlström, S. – Balakireva, O. – Bjarnasson, T. – Kokkevi, A. – Morgan M. (2000) *The 1999 ESPAD Report. Alcohol and Other Drug Use Among Students in 30 European Countries. The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*. Stockholm: CAN. Elérhető: http://www.espad.org/sites/espad.org/files/The_1999_ESPAD_report.pdf [Letöltve: 2019.03.10.]
- Hibell, B. – Andersson, B. – Bjarnasson T. – Ahlström S. – Balakireva O. – Kokkevi A. – Morgan M. (2004) *The ESPAD Report 2003. Alcohol and Other Drug Use Among Students in 35 European Countries. The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*. Stockholm: CAN. Elérhető: http://www.espad.org/sites/espad.org/files/The_2003_ESPAD_report.pdf [Letöltve: 2019.03.10.]
- Hibell, B. – Andersson, B. – Bjarnasson T. – Ahlström S. – Balakireva O. – Kokkevi A. – Morgan M. (2009) *The 2007 ESPAD Report. Substance Use Among Students in 35 European Countries. The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*. Stockholm: CAN. Elérhető: http://www.espad.org/sites/espad.org/files/The_2007_ESPAD_Report-FULL_091006.pdf [Letöltve: 2019.03.10.]
- Hibell, B. – Guttormsson U. – Ahlström S. – Balakireva O. – Bjarnason T. – Kokkevi A. – Kraus L. (2012). *The 2011 ESPAD Report. Substance Use Among Students in 36 European Countries. The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*. Stockholm: CAN. Elérhető: http://www.espad.org/sites/espad.org/files/The_2011_ESPAD_Report_FULL_2012_10_29.pdf [Letöltve: 2019.03.10.]
- Jencks, C. – Smith, M. – Acland, H. – Jo Bane, M. – Cohen, D. – Gintis, H. – Heyns, B. – Michelson, S. (1972) *A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America*. New York: Basic Books.
- Kisfalusi D. – Janky B. – Takács K. (2019) Double Standards or Social Identity? The Role of Gender and Ethnicity in Ability Perceptions in the Classroom. *The Journal of Early Adolescence*, 39, 5, 745-780. <http://dx.doi.org/10.1177/0272431618791278>
- Laufer, A. – Yossi, H. (2003) The role of family, peers and school perceptions in predicting involvement in youth violence. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 15, 3, 235–244. <http://dx.doi.org/10.1515/IJAMH.2003.15.3.235>
- Mortimore, P. – Sammons, P. – Stoll, L. – Lewis, D. – Ecob, R. J. (1988) *School matters: the junior years*. Wells, Somerset: Open Books.
- Natvig, G. K. – Albrektsen, G. – Qvarnström, U. (2001) School-Related Stress Experience as a Risk Factor for Bullying Behavior. *Journal of Youth and Adolescence*, 30, 5, 561–575. <http://dx.doi.org/10.1023/A:1010448604838>
- Németh Á. – Költő A. (szerk.) (2011) *Serdülőkorú fiatalok egészsége és életmódja 2010*. Budapest: OGYEI. Elérhető: http://www.ogyei.hu/anyagok/HBSC_2010.pdf [Letöltve: 2019.03.10.]
- Németh Á. – Költő A. (szerk.) (2014) *Egészség és egészségmagatartás iskoláskorban – 2014*. Budapest: NEFI. Elérhető: http://www.egeszseg.hu/szakmai_oldal/asssets/cikkek/16-05/egeszseg-es-egeszsegmagatartas-iskolaskorban-2014.pdf [Letöltve: 2019.03.10.]

- Olweus, D. (1992) Bullying among schoolchildren: intervention and prevention. In Peters, R. D. V. – McMahon, R. J. and Quinsey, V. L. (Eds.) *Aggression and Violence Throughout the Life Span*. Newbury Park: Sage, 100–125.
- Olweus, D. (1993) *Bullying at School: what we know and what we can do*. Oxford: Blackwell.
- Paksi B. (2003) *Drogok és felnőttek. A tizennyolc év feletti lakosság drogfogyasztása és droggal kapcsolatos gondolkodása az ezredfordulón, Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan.
- Paksi B. (2007) A magyarországi drogfogyasztás társadalmi mintázata. In Demetrovics Zs. (szerk.) *Az addiktológia alapjai I.* (379–413) Budapest: Eötvös Kiadó.
- Paksi B. (2009) Populációs adatok alakulása. In Felvinczi K., Nyírády A. (szerk.) *Drogpolitika számokban*. Budapest: L'Harmattan, 81–141.
- Paksi B. (2010) Az iskolai agresszió előfordulása és intézményi percepciója. *Új Pedagógiai Szemle*, 60, 1–2, 119–134.
- Paksi B. – Demetrovics Zs. – Magi A. – Felvinczi K. (2018) A magyarországi felnőtt népesség droghasználata – az Országos Lakossági Adatfelvétel az Addiktológiai Problémákról 2015 (OLAAP 2015) reprezentatív lakossági felmérés alapján. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 73, 4/2, 541–565. <http://dx.doi.org/10.1556/0016.2018.73.4.2>
- Paksi B. – Schmidt A. (2006) Pedagógusok mentálhigiénés állapota. Különös tekintettel az iskolai érték átadást, egészségfejlesztést és problémakezelést befolyásoló dimenziókra. *Új Pedagógiai Szemle*, 56, 6, 48–64.
- Paksi B. – Veroszta Zs. – Schmidt A. – Magi A. – Vörös A. – Felvinczi K. (2015) *Pedagógus – Pálya – Motiváció I-II. Kutatási tapasztalatok a pályamotiváció és a lelki egészség vizsgálata alapján*. Budapest: Oktatási Hivatal
- Purkey, S. C. (1990) A cultural-change approach to school discipline. In Oliver C. Moles (Eds.) *Student discipline strategies: Research and practice*. Albany: State University of New York Press, 63–76.
- Reynolds, D. – Teddlie, C. (2000) The Processes of School Effectiveness. In Teddlie, C. és Reynolds, D. (Eds.) *The International Handbook of School Effectiveness Research*. London and New York: Falmer Press, 134–159.
- Rutter, M. – Maughan, B. – Mortimore, P. – Ouston, J. – Smith, A. (1979) *Fifteen Thousand hours: Secondary Schools and Their Effects on Children*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sass J. (2005) *Bizalommintázatok és bizalmi döntések a szervezetekben*. PhD értekezés, Pécs.
- Scheerens, J. (2016) *Educational Effectiveness and Ineffectiveness: A Critical Review of the Knowledge Base*. Springer, Netherlands.
- Scheerens, J. – Glas, C. – Thomas, S. M. (2003) *Educational Evaluation, Assessment, and Monitoring: A Systemic Approach*. Swets & Zeitlinger Publishers B.V. – Lisse.
- Scheerens, J. – Luyten, H. – Steen, R. – Luyten-de Thouars, Y. (2007) *Review and meta-analyses of school and teaching effectiveness*. Enschede: University of Twente, Department of Educational Organisation and Management. Elérhető: <https://www.utwente.nl/nl/bms/omd/Medewerkers/artikelen/scheerens/rev-meta-analysis2007.PDF> [letöltve: 2019-01-12]
- Scheerens, J. – Witziers, B. – Steen, R. (2013) A Meta-analysis of School Effectiveness Studies. *Revista de educacion*, 361, 619–645. http://dx.doi.org/10.1007/978-94-017-7459-8_8
- Siegel, M. – Bieger, M. (2000) The impact of an antismoking media campaign on progression to established smoking: results of a longitudinal youth study. *American Journal of Public Health*, 90, 3, 380–386.
- Székelyi M. – Barna I. (2005) *Túlélőkészlet az SPSS-hez*. Budapest: Typotex.
- Széll K. (2018) *Iskolai légkör és eredményesség: Fókuszban a reziliens és a veszélyeztetett iskolák*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Teddlie, C. – Stringfield, S. (2007) A History of School Effectiveness and Improvement Research in the USA Focusing on the Past Quarter Century. In Townsend, T. (Ed.) *International Handbook of School Effectiveness and School Improvement*. Dordrecht: Springer, 131–166.
- Thapa, A. – Cohen, J. – Guffey, S. – Higgins-D'Alessandro, A. (2013) A Review of School Climate Research. *Review of Educational Research*, 83, 3, 357–385. <http://dx.doi.org/10.3102/0034654313483907>
- Totura, C. – Mackinnon-Lewis, C. – Gesten, E. – Gadd, R. – Divine, K. – Dunham, S. – Kamboukos, D. (2009) Bullying and Victimization Among Boys and Girls in Middle School. *Journal of Early Adolescence*, 29, 4, 571–609. <http://dx.doi.org/10.1177/0272431608324190>
- Várnai D. – Örkényi Á. (2007) Iskola, kortárs kapcsolatok, kortárs bántalmazás. In Németh Á. (szerk.) *Serdülőkorú fiatalok egészsége és életmódja*. Budapest: Országos Gyermekegészségügyi Intézet, 158–170. Elérhető: http://www.egeszseg.hu/szakmai_oldalak/assets/cikkek/16-05/hbsc-kutatasi-jelentes-2007.pdf [letöltve: 2019-01-12]
- Várnai D. – Németh Á. – Zakariás I. (2009) *Kortárs bántalmazás és verekedés a magyar iskoláskorúak körében*. Budapest: Országos Gyermekegészségügyi Intézet. Elérhető: http://www.egeszseg.hu/szakmai_oldalak/assets/cikkek/16-05/bantalmazas-verekedes-ogyei-hbsc-2009.pdf [letöltve: 2019-01-12]

Wang, M. C. – Haertel, G. D. – Walberg, H. J. (1993) Toward a Knowledge Base for School Learning. *Review of Educational Research*, 63, 3, 249–294. <http://dx.doi.org/10.3102/00346543063003249>

Yoneyama, S. – Naito, A. (2003) Problems with the Paradigm: the school as a factor in understanding bullying (with special reference to Japan). *British Journal of Sociology of Education*, 24, 3, 315–330. <http://dx.doi.org/10.1080/01425690301894>

CSURGÓ BERNADETT¹

VÁLLALKOZÓK, NŐK ÉS VÁLLALKOZÓNŐK VIDÉKEN
ELMÉLETI KERETEK A VIDÉKI VÁLLALKOZÓNŐK KUTATÁSÁHOZ

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019.4.24>

ABSZTRAKT

A tanulmány célja, hogy áttekintse azokat a vidékszociológiai megközelítéseket, tudományos diskurzusokat, amelyekben elhelyezhető a magyar vidéki kreatív vállalkozónők vizsgálata. A vidéki településeken kistermeléssel, kézművességgel, szolgáltatással foglalkozó vállalkozónők empirikus szociológiai vizsgálatához releváns elméleti háttérrel keresve a narratív és leíró szakirodalmi áttekintés módszerével ismertetjük az elmúlt évtizedek hazai és nemzetközi szakirodalmának vonatkozó eredményeit. A szakirodalmi áttekintés középpontjában a hazai és nemzetközi vidékszociológiai irodalom és azon belül is a vidéki vállalkozásokkal, a vidéki nőkkel és a vidéki vállalkozónőkkel foglalkozó irodalom áll. Célunk továbbá, hogy a kreatív vállalkozónők kutatásához összegyűjtött vidékszociológiai szakirodalom bázisán kutatási kérdéseket fogalmazzunk meg a magyar vidéki vállalkozónők kvalitatív szociológiai vizsgálatához.

Kulcsszavak: vidékszociológia, vidéki nők, női vállalkozók

ENTREPRENEURS, WOMEN AND FEMALE ENTREPRENEURS IN THE COUNTRYSIDE
THEORETICAL FRAMEWORK FOR THE RESEARCH OF RURAL FEMALE ENTREPRENEURS

ABSTRACT

The paper aims to find an appropriate theoretical and discursive framework for the research of creative rural female entrepreneurs in Hungary based on a review of rural sociology literature. The narrative literature review focuses on the literature relevant to the analysis of female artisans, food producers and service providers in rural Hungary. The paper reviews both Hungarian and international rural sociology literature, especially the studies on rural entrepreneurship, rural women and rural female entrepreneurs. A further aim of the literature review is to develop research questions for the qualitative sociological study of Hungarian rural female entrepreneurs.

Keywords: rural sociology, rural women, female entrepreneurs

1 Tudományos főmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

VÁLLALKOZÓK, NŐK ÉS VÁLLALKOZÓNŐK VIDÉKEN

ELMÉLETI KERETEK A VIDÉKI VÁLLALKOZÓNŐK KUTATÁSÁHOZ

A tanulmány a kreatív vidéki vállalkozónők empirikus szociológiai kutatásának részeként a narratív, leíró irodalmi áttekintés módszerével (Onwuegbuzie 2016) tekinti át a hazai és nemzetközi vidékkutásokat, különös tekintettel a vidéki vállalkozásokkal, a vidéki nőkkel és a vidéki vállalkozónőkkel kapcsolatos tudományos diskurzusokra. A tanulmány célja, hogy kijelölje azokat a szakirodalmi kereteket, amelyek mentén vizsgálhatóvá és értelmezhetővé válik a kreatív vidéki vállalkozónők szerepe a jelenkori magyar vidéki társadalomban. A narratív irodalmi áttekintés segítségével ismertetjük azokat a vidékszociológiai megközelítéseket, terminológiai kereteket és releváns kutatási eredményeket, amelyek megalapozzák a kreatív vidéki vállalkozónők kutatását. A kutatás, amelyhez kapcsolódóan az irodalmi áttekintés készül, kvalitatív, interjú módszerrel vizsgálja a kreatív vidéki női vállalkozókat, mindennapi életformájukat, vállalkozói attitűdjeiket, valamint a vidékiséghez, vidékidíll-hez és tradicionális nemi szerepekhez kapcsolódó beállítódásaikat.² A szakirodalmi áttekintés során a releváns nemzetközi vidékszociológiai kutatási eredmények ismertetésén túl támaszkodunk azoknak a szisztematikus nemzetközi szakirodalmi áttekintéseknek az eredményeire is, amelyek a vidéki vállalkozások (Pato–Teixeira 2016), a vállalkozónők (Ahl 2006), valamint a vidéki nők (Brandth 2002, Sharma 2014) témájában az elmúlt években megjelentek. A magyar szakirodalom áttekintése során pedig a teljesség igényével ismertetjük a korábbi kutatási eredményeket a vidéki nőkről és a női vállalkozókról.

A tanulmány egy olyan társadalmi csoport vizsgálatához kíván szakirodalmi-elméleti kereteket kínálni, amely új formációként jelenik meg a jelenkori magyar vidéki társadalomban, és amelyről eddig nem született vizsgálat a hazai vidékszociológiában. Ezért először a szakirodalmi áttekintés fókuszában álló és egyben a kutatás tárgyát jelentő társadalmi csoport definiálására törekszünk. A kreatív vidéki vállalkozónőket megközelítésünkben azok a női kistermelők és vállalkozók (például kecskesajt és szappankészítők, táska és ékszer designerek, lekvár és szörpkészítők, turizmusszolgáltatók stb.) alkotják, akik döntően kézműves termékekkel és újító szolgáltatásaikkal (látvány manufaktúra, magánmúzeum, kézműves ház) az elmúlt évtizedben jelentek meg a világhálón, a vidéki fesztiválokon és a helyi gazdaságban, új tevékenységi típust és új életformát teremtve a vidéki Magyarországon.

² Bolyai János kutatási ösztöndíj. Csurgó Bernadett: Kreatív női vállalkozók a vidéki Magyarországon című kutatása (2015–2019)

A KREATÍV VIDÉKI VÁLLALKOZÓNŐK MEGHATÁROZÁSA FELÉ

Mivel egy alapvetően új társadalmi csoportról van szó, eddig még nem született átfogó vizsgálat a kreatív vidéki vállalkozókról, és számosságukra vonatkozóan sem ismertek vizsgálatok, becslések. Ugyanakkor számos kutatás során bukkantak már fel (például kis- és őstermelőként a *Földből élők: agrárszereplők, vidéki fejlődési pályák és vidékpolitikák Magyarországon* című kutatásban (Kovács 2016), vagy tradicionális termékek elállítóiként és szolgáltatóiként *A kulturális örökség és vidékfejlesztés* című kutatásban (Csurgó 2016). A kreatív vidéki vállalkozónők csoportja azonban alapvetően feltáratlannak számít, így meghatározása és pontos definíciója is a kutatás tárgyát képezi. Ennek megfelelően kiindulásként a fenti kutatások eredményeire támaszkodva elsősorban – de nem kizárólag – azokra a vállalkozónőkre koncentrálunk, akik tevékenységükkel valamilyen módon kötődnek a tradicionális vidéki tevékenységformákhoz (kézművesség, élelmiszertermelés) és/vagy a vidék idilli imázsának megalkotásához vagy megőrzéséhez (turizmus, vendéglátás, kereskedelem). A terminológiai bizonytalanság csökkentése valamint a vizsgálati populáció konceptualizálásának szükségessége miatt a kutatás előkészítő szakaszában elsőként a vizsgálati populáció meghatározására került sor, amihez a korábbi kutatási eredményeket, adatokat és tereptapasztalatokat (Csurgó 2014, 2016, Csurgó–Hindley–Smith 2019, Csurgó–Megyesi 2015), valamint az interneten elérhető információkat használtuk. Az irodalmi áttekintés megkezdése előtt fontosnak tartjuk bemutatni ennek a konceptualizálási folyamatnak a fő lépéseit, mivel úgy véljük, hogy az irodalmi ismertetéshez is szükséges az annak fókuszát jelentő társadalmi csoport meghatározása. Első lépésként a vizsgálati populáció meghatározásához egy, a kutatást segítő listát készítettünk, ahol összegyűjtöttük a vidéki, döntően a vidék imázsához kapcsolódó tevékenységet folytató vállalkozónők legfontosabb elérhető adatait: név, cégnév (ha van), tevékenységtípus, település, megye, régió, elérhetőségi adatok (email, telefon, weblap (ha van)). A lista elkészítéséhez azokat az internetes portálokat használtuk (meska.hu, izporta.hu), ahol jellemzően kézműves és élelmiszertermelő vállalkozókat találunk, és ezt egészítettük ki a női vállalkozókhoz köthető online oldalakon elérhető vállalkozónők adataival (gazdagmami.hu, mompreneurs.hu) illetve egyéni Facebook oldalakat és webshopokat, valamint a korábbi kutatások adatait (Csurgó 2014, 2016, Csurgó–Hindley–Smith 2019, Csurgó–Megyesi 2015) is használtuk az adatgyűjtéshez. Az előzetes adatgyűjtés célja tehát a kutatási populáció feltérképezése volt, egy olyan lista létrehozása, amely segítségével meghatározhatjuk a vizsgálni kívánt alapsokaságot. A lista készítése során a célzott mintavételi eljárásához hasonlóan nem törekedtünk sem a teljességre, sem a reprezentativitásra, bár igyekeztünk a listát, - amelyből majd az interjúalanyaink is kiválasztásra kerülnek- úgy összeállítani, hogy minél több tevékenységformát tartalmazzon, a kézművesek, az élelmiszertermelők és előállítók mellett szolgáltatók és kereskedők is szerepeljenek rajta. Kutatásmódszertani okokból, azaz mivel célunk térségi esettanulmányok készítése is volt – mert előfeltevésünk szerint lehetnek jellegzetes regionális, térségi eltérések a vállalkozónők tevékenységformáiban – , igyekeztünk egyfajta térbeli homogenitást is kialakítani, azaz igyekeztünk bizonyos térségekre kiemelten figyelni és ezekről a területekről minél nagyobb számú potenciális alanyt összegyűjteni. Ezek a kiemelt területek a magyar vidék különböző típusú térségeit (Csurgó–Kovács–Megyesi 2018, Kovács 2012) reprezentálják: a városkörnyéki vidéki teret Fejér és Pest megye, a hagyományos mezőgazdasági területet Jász-Nagykun-Szolnok megye, a hagyományos vidéki turisztikai-rekreációs területet az Északi-Mátra térsége, a vidékidill alapú turisztikai terét (Smith–Csurgó 2018) pedig az Őrség. Ezekből a térségekből igyekeztünk a lehetőség szerint minél több vállalkozónő adatát összegyűj-

teni, így ezek a térségek jelentős mértékben felülreprezentáltak a listánkban. Jelenleg 78 főt tartalmazó listánk segítségével meghatározható és definiálható a vidéki kreatív vállalkozónők köre. Ők tehát azok a női vállalkozók, akik a vidéki Magyarország szinte minden térségében élnek, bár valószínűleg a városkörnyéki vidéki térben és a turisztikai területeken nagyobb számban, vagy még inkább sűrűbben. Az általunk vizsgált és kreatív női vállalkozónőként meghatározott vidéki női vállalkozócsoporthoz jellemző tevékenységei az élelmiszertermelés, a kézművesség, amelyen belül számos hagyományos forma van jelen, úgy mint a fazekasság, de sok az újító vállalkozás is, pl. táska és ékszer designerek, különböző szappan, kozmetikai termék stb. manufaktúrák tulajdonosai vagy festők és grafikusok, és jellemző tevékenységi formájuk még az újszerű szolgáltatás (múzeum, hagyományőrző vendégház, termelői kisbolt, művészetterápia, stb.). Tevékenység szerint három fő csoportot határoztunk meg (1) élelmiszer-előállítók, (2) kézművesek és (3) szolgáltatók, akik között nagy számban találunk turisztikai szolgáltatókat. Természetesen számos esetben vannak átfedések a különböző tevékenységcsoportok között.

Jelen tanulmányunknak nem célja a kreatív vidéki vállalkozónőkről készült lista adatainak elemző bemutatása, azt egy későbbi, az empirikus eredményeket bemutató tanulmány részeként kívánjuk megtenni. Jelen tanulmány keretei között csak a vizsgálni kívánt társadalmi csoport meghatározásához kapcsolódóan kívántuk bemutatni a kutatás során készített listánkat. A tanulmány célja, hogy áttekintse azokat a vidékszociológiai megközelítéseket, tudományos diskurzusokat, amelyben elhelyezhető a magyar vidéki kreatív vállalkozónők vizsgálata, azaz a magyar kreatív vidéki vállalkozónők vizsgálatához releváns elméleti háttérrel keresve tekintjük át döntően az elmúlt 2 évtized hazai és nemzetközi irodalmát. A narratív irodalom áttekintés (Onwuegbuzie 2016) módszerével.

A releváns szakirodalmi háttér kijelölésekor fontos figyelembe venni, hogy a vállalkozáskutatás, amely egyre nagyobb jelentőségre tett szert az elmúlt évtizedek társadalomtudományos gondolkodásában, a vidékszociológiában még ma is alapvetően marginális témának számít (Pato–Teixeira 2016). A nemzetközi és ezzel együtt a hazai vidékszociológiai irodalomban egyaránt a vállalkozó/vállalkozás és még inkább a vállalkozó nő kérdése döntően nem a klasszikus közgazdasági/ társadalomtudományos értelemben jelenik meg (Nagy 2007), hanem sokkal inkább a hagyományos családi és termelési viszonyok kontextusában, bár az újítás, kreativitás, modernizáció fogalmaihoz is kapcsolódóan.

Így tehát, ha a vidéki vállalkozónők – amely csoportnak a kreatív vidéki vállalkozónők egy részét képezik – kutatásának vidékszociológiai elméleti bázisát akarjuk meghatározni, akkor csak részben támaszkodhatunk a vidéki vállalkozáskutatás és benne a vállalkozónők meglehetősen szűk, Magyarországon pedig alapvetően nem is létező irodalmára. Ezért, ha tágabb kontextus keresünk, akkor figyelembe kell vennünk a vidéki nőkkel kapcsolatos vidékszociológiai irodalmat is, amelyben számos ponton találjuk meg a vállalkozás és vállalkozó témáját is (pl. alternatív tevékenységformák, családi gazdaság, farmon kívüli munkavállalás). A továbbiakban elsősorban a vállalkozás témáját vesszük górcső alá a vidékszociológiai irodalomban³, ezt követően azt nézzük meg, hogy a vidékszociológia milyen kontextusban elemzi a nőket és végül áttekintjük, hogy az elmúlt évtizedekben hogyan jelent meg a vállalkozónők témája a vidékkutatásokban.

³ A szakirodalmi áttekintés során ismertetésre kerülő tanulmányok döntő többsége a vidékszociológia egyik vezető folyóiratából, a *Sociologia Ruralis*ből származik, amit még néhány, a kutatás előkészítő szakaszában összegyűjtött, a témához szorosan kapcsolódó tanulmány egészít ki.

VÁLLALKOZÁS A VIDÉKSZOCIOLÓGIÁBAN

A vállalkozás fogalma a jelenkori társadalomtudományi irodalom rendkívül összetett, és sokszínű fogalma, sokféle szerző sokféle értelemben használja, a kutatások jellemzően az innovációt, a kockázatvállalást, a piacialapítást vagy a kis cég alapítását hangsúlyozzák és elemzik (Dinis 2006, Labrianidis 2006, Pato–Teixeira 2016). Elsőként Schumpeter (1980) definiálta a vállalkozó és vállalkozás fogalmát a *Gazdasági fejlődés elmélete* című 1934-es munkájában. A vállalkozói szellem Schumpeter szerint a gazdasági fejlődés elsődleges motorja, a vállalkozó pedig a gazdasági változás dinamikus alakja, aki innovációt, átalakulást hajt végre: új terméket, termelési módokat hoz létre, új piacokat, fejlesztési forrásokat azonosít és új szervezeti formákat honosít meg (Schumpeter 1980).

A vállalkozás kérdése a nemzetközi vidékszociológiai irodalomban csak az 1980-as években jelent meg. Bár a téma korábban már felbukkant, magát a vidéki vállalkozás fogalmát nem használta a szakirodalom (Pato–Teixeira 2016). Elsőként Wortman (1990) dolgozta ki a vidéki vállalkozás definícióját, amely szerint a vidéki vállalkozás egy olyan új szervezet létrehozását jelenti a vidéki környezetben, amely új terméket állít elő, új piacot teremt vagy fedez fel és/vagy új technológiákat alkalmaz. Az újabb kutatások is hasonlóképpen definiálják a vidéki vállalkozást, amely új gazdasági szervezetet jelent a vidéki területeken (Dinis 2006, Labrianidis 2006).

A vidéki vállalkozás meghatározásánál fontos kritérium a helyi beágyazottság, Labrianidis (2006) szerint bár számos vidéki vállalkozás sajátos vidéki jellegzetességeket hordoz, ez nem mindegyik vállalkozásra igaz, amely vidéki székhellyel rendelkezik. A vidéki vállalkozás fogalmát ezért a jelenkori szakirodalom olyan vállalkozásként határozza meg, amely helyi embereket foglalkoztat, helyi szolgáltatásokat használ és nyújt, és jövedelmet generál a vidéki térség számára (McElwee–Atherton 2011). A vidéki vállalkozó pedig beágyazott a helyi közösségbe, a helyi társadalmi hálózatok és sajátosságok nagymértékben hatnak rá. A vidéki vállalkozás és vállalkozó fogalma tehát alapvetően kizárja azokat a vállalkozásokat, amelyek vidéki székhellyel rendelkeznek, de kizárólag a térségen kívül kereskednek, nem foglalkoztatnak helyieket, nem használnak helyi erőforrásokat és alapvetően nem járulnak hozzá a helyi gazdasághoz (Pato–Teixeira 2016).

A vidéki vállalkozás témája iránti megnövekedett tudományos érdeklődés hátterében a vidéket érintő gazdasági, társadalmi válság azonosítható, valamint ehhez kapcsolódóan az a vélekedés, hogy a vállalkozásfejlesztés fontos vidékfejlesztési eszköz lehet. Ezzel összhangban számos kutatás bizonyította is, hogy az új vállalkozások alapítása pozitív hatással van a vidéki területek jólétére és munkaerőpiacára egyaránt (Labrianidis 2006, Pato–Teixeira 2016). A vidék iránti növekvő kereslet, úgy mint a rekreációs szolgáltatások, kiköltözés, turizmus pedig növekvő lehetőségeket kínál a vállalkozások számára (Overbeek 2009, Ray 1998). A vidéki vállalkozások egyik jellemző sajátossága, hogy úgy hoznak létre valami újat, teremtenek hozzáadott értéket, hogy közben a helyi erőforrásokra, hagyományokra építenek és a helyi különlegességeket, egyediséget teszik áruvá (Overbeek 2009, Pato–Teixeira 2016, Ray 2006).

Összességében azonban azt mondhatjuk, hogy a vidéki vállalkozás témája a jelenkori vidékszociológia viszonylag új és alapvetően kevésbé vizsgált témái közé tartozik. Pato és Teixeira (2016) a vidéki vállalkozói irodalom kvantitatív vizsgálatát bemutató tanulmányának eredményei szerint a Scopusban indexált folyóiratokban 1996 és 2013 között összesen 671 cikkben jelenik meg a vidéki vállalkozás (*rural entrepreneurship*) fogalma és

ebből 181 tanulmány foglalkozik a vidéki vállalkozásokkal ténylegesen. A szerzők elemzése erre a 181 tanulmányra épült. Az eredmények szerint a vidéki vállalkozások kutatása alapvetően európai tematikaként jelenik meg, leginkább brit, spanyol, görög és finn szerzők foglalkoznak a témával. Az elmúlt évtizedekben a szervezeti jellemzők, az intézményi keretek, a politikai intézkedések és a kormányzás témakörei voltak a legnépszerűbbek a vidéki vállalkozáskutatásban, ugyanakkor a vidéki vállalkozás elméleti megalapozása még ma is kezdetlegesnek mondható, ami az átfogó elemzésnek is gátját jelenti. A vidéki vállalkozásokkal kapcsolatos irodalom alapvetően a fejlett országokra összpontosít, annak ellenére, hogy a kevésbé fejlett vagy a fejletlen országokban is jelentős vidékfejlesztési potenciál van a vidéki vállalkozásokban, ez egyelőre a szakirodalomban még nem fedezhető fel (Pato–Teixeira 2016).

Ha az egyik vezető vidékszociológiai folyóirat, a *Sociologia Ruralis* – a *European Society for Rural Sociology* 1960 óta megjelenő hivatalos lapjának – keresőrendszerét alkalmazva rákeresünk a vállalkozás és vállalkozó tevékenység (*enterprise, entrepreneurship*) kifejezésekre, akkor az látszik, hogy a vállalkozás (*enterprise*) kifejezés a 2009 és 2019 között megjelent cikkek esetében mindössze kilenc, a vállalkozói tevékenység (*entrepreneurship*) pedig hét tanulmány absztraktjában szerepelt az időszakban megjelent 323 tanulmányból. A vállalkozás és vállalkozói tevékenység kérdése, ami vállalkozói attitűdöket, vállalkozói képességeket és új tevékenységeket jelent, ezekben a tanulmányokban döntően a gazdálkodók és családi gazdaságok vonatkozásában jelent meg, és ezek a tanulmányok nem általában szólnak a vidéki vállalkozás problematikájáról. A vidéki vállalkozó, mint a vidéki társadalom egy sajátos társadalmi csoportja, úgy tűnik, nem kap kitüntetett helyet a vidékszociológiai irodalomban. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a vállalkozás és a vidéki nők helyzetének vizsgálata számos cikkben átfedésben van, a családi gazdaság vállalkozói kapacitása, stratégiái, alternatív tevékenységei mind olyan témák, amelyekben a gender kérdése és kiemelten a nők központi szerepet kapnak (Eikeland 1999, Fischer–Burton 2014, Sofer–Saada 2017).

A vállalkozáskutatás tehát nem tartozik a vidékszociológia kiemelt témái közé (szemben például a vidékfejlesztés vagy az agrárátalakulás témáival), bár az elmúlt évtizedekben valamelyest nőtt a tudományos érdeklődés a vidéki vállalkozások kutatása iránt. A szakirodalom alapvetően a jelentős helyi beágyazottságú, a lokális erőforrásokra építő vállalkozásokra fókuszál, amelyek hozzájárulhatnak a vidék gazdasági és társadalmi fejlődéséhez.

A NŐK ÉS A RURALITÁS

A vidékszociológiában a gender és egyáltalán a nők helyzete új keletű kérdésnek számít. A vidéki, döntően a gazdálkodó családokban élő, a vidékszociológiai szakirodalomban farmon élő nőként definiált nők helyzetének vizsgálata önálló tematikaként az európai vidékszociológiában az 1980-as évek óta létezik. A nők tapasztalatainak és perspektíváinak megjelenése a vidékkutatásokban a vidéki élet alapelemeinek és alapfogalmainak az átértelmezésével is járt (Csurgó 2013, Lowe–Marsden–Whatmore 1994). A *Sociologia Ruralisban* az első, nőkkal foglalkozó tematikus különszám 1988-ban jelent meg *Farmon élő nők Európában* címmel, amelyben Sarah Whatmore (1988) elméleti cikkét követően a szerzők különböző országok és régiók esettanulmányai alapján mutatják be a farmercsaládokban a családon belüli munkamegosztási és döntési viszonyokat. Stratigiki

(1988) a görög, Garcia-Ramon és Canoves (1988) a katalán Darque (1988) a francia és végül Barbič (1988) a jugoszláv farmercsaládokban vizsgálta a farmercsaládokban a családon belüli nemi szerepeket és a nők helyzetét. A tematikus különszám jól reprezentálja a gender téma megközelítését a vidékszociológiában, ami a kezdeti évtizedekben tehát döntően a farmon élő nők és a családon belüli nemi szerepek vizsgálatát jelentette. Ha a *Sociologia Ruralis* keresőrendszere segítségével áttekintjük a lap 1999 és 2019 között megjelent lapszámait, az időszakban megjelent 5610 tanulmányból 63 cikk absztraktjában találjuk meg a nők (*women*) kifejezést és 41 tanulmány absztraktjában szerepel a társadalmi nem (*gender*). A cikkeket áttekintve azt látjuk, hogy a farmon élő nők vizsgálata továbbra is fontos témája maradt a vidékkutatásoknak, ugyanakkor az is látszik, hogy jelentősen átalakult a nőekkel kapcsolatos megközelítés a vidékszociológiában. A vidéki nők új csoportjai, illetve a vidéki nők új perspektívában jelennek meg a vidékszociológiai irodalomban. Új téma például a vidéki nők munkaerőpiaci helyzetének (Henderson–Hoggart 2003), mobilitásának (Noack 2011, Villa 2019, Yáñez 1999) vizsgálata, de ugyanúgy a szociális ellátások és a gyermeknevelés, anyaság (Decker 2019, Halliday–Little 2001) vagy az élelmiszerfogyasztás (Alston–Clarke–Whittenbury 2017, Little–Ilbery–Watts 2009) kérdései is. A családon és gazdaságon belüli nemi szerepek vizsgálatán túl, amely a szakirodalmi elemzések (Brandth 2002; Sharma 2014) tanúsága szerint a 80-as, 90-es évek kiemelt témája volt a vidékszociológiában, új témaként jelenik meg a női identitás (Brandth–Haugen 2010, Heather et al. 2005), az alternatív tevékenységformák (Brunori–Rossi 2000, Him–Hoşgör 2019, Wright–Annes 2014), a farmon kívüli munkavállalás (Haugen–Blekesaune 2005; Oldrup 1999), a vidékidill és a nemi szerepek kapcsolata (Munkejord 2006) és a szegénység, társadalmi kirekesztődés is (Him–Hoşgör 2019). Ezek között az új témák között bukkannak fel a vállalkozónők valamint a vállalkozói attitűdök, stratégiák is (Alston–Clarke–Whittenbury 2017, Bock 2004, Sofer–Saada 2017).

A nőekkel kapcsolatos vidékszociológiai elemzéseknek tehát alapvetően két csoportját határozhatjuk meg: (1) amely új megközelítésben vizsgálja a farmon élő nőket és (2) amely a vidéki nők új csoportjait elemzi. A női vállalkozók kérdése azonban nem alkot külön tematikát, ugyanakkor mindkét témacsoportban megjelenik. A továbbiakban a fentiekben meghatározott két tematikai csoport legfőbb eredményeit összegezzük. Elsőként a farmon élő nőkkel kapcsolatos új megközelítéseket mutatjuk be, majd a vidéki nők új csoportjaival foglalkozó kutatásokból mutatunk be néhányat a *Sociologia Ruralisban* megjelent tanulmányokra támaszkodva.

Az új megközelítések közül tehát kiemelkedik a női (és esetenként férfi) identitással kapcsolatos irodalom, amely döntően – de nem kizárólag – a farmon élő nők (és férfiak) identitásának vizsgálatát jelenti. A szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy a vidék átalakulása jelentős hatással van mind a nők, mind pedig a férfiak identitására. Az elemzések azt mutatják, hogy annak ellenére, hogy a vidéki területek maszkulin (férfi tevékenységek és férfias viselkedések által uralt) jellege továbbra is erőteljes maradt, a vidéki férfiak – jellemzően farmerek – egyre nagyobb mértékű marginalizálódását is megfigyelhetjük. A változó vidéki társadalomban a férfiaság identitása ellentétben áll az izoláció, a térbeli bezártság, a támogató kapcsolatok és az önbecsülés hiányának érzetével. S bár például a vidéki Írországra ma is jellemző a férfias kocsmá-futball kultúra, az ezt megalapozó életformát, a hagyományos farmergazdálkodást és a hozzá kapcsolódó tradicionális nemi munkamegosztást és kapcsolatokat egyre nehezebb fenntartani (Laoire 2001). A nyugati társadalmakban az elmúlt évtizedekben lezajlott társadalmi változások, az iskolázottság és a farmon kívüli karrierlehetőségek növekedése jelentős mértékben átalakították a vidéki és ezen belül a farmon élő nők életét is, ami a tradicionális nemi

szerepek újraértelmezését és átalakulását is maga után vonja (Csurgó 2013, Munkejord 2006). Az elemzések szerint a „vidéki nő” egy rendkívül heterogén társadalmi kategóriává vált. A vidéki nők önképében egyszerre van jelen a változás és kontinuitás. A vidéki nők identitásának társadalmi konstrukciójában ugyanakkor továbbra is jelenős szerepe van a hagyományos családon belüli nemi szerepeknek (Agg–Phillips 1998, Csurgó 2002, Little–Austin 1996). Ezt tovább erősíti, hogy a vidékszociológiai szakirodalom uralkodó diskurzusa szerint is a hagyományos nemi szerepek és identitás jellemzi a vidéki területeket és a vidék imázsát. Brandth (2002) a 80-as-90-es évek nyugat-európai vidékszociológiai irodalmának diskurzuselemzése során is arra a következtetésre jut, hogy a családi farm diskurzusa az uralkodó. Ezt erősíti szerinte, hogy a változások ellenére a hagyományos nemi szerepek fennmaradását számos példa is igazolja (pl. a nő a farmon kívül vállal munkát, de a teljes házimunka az ő feladata marad). A családi farm diskurzusa erőteljesen beágyazott a mezőgazdasági intézményrendszerbe és gazdasági struktúrába, valamint illeszkedik azokhoz a dualisztikus képzetekhez (univerzális/partikuláris, aktív/alárendelt, tény/érzelem, munka/család, stb.), amelyek a nőt alapvetően különbözőnek tekintik a férfitól (Brandth 2002).

Sharma nemzetközi, a harmadik világ szakirodalmára is kiterjedő szakirodalmi áttekintésében tíz átfogó témát jelöl meg, amelyben a szakirodalom a vidéki nőket és a nők mezőgazdaságban végzett munkáját elemzi a szerzők. Ezek: (1) mezőgazdaság és gender tanulmányok, (2) nők, mezőgazdaság és háztartás, (3) nők és mezőgazdasági technológiák, (4) nők és mezőgazdasági munka, (5) nők és mezőgazdasági jövedelem, (6) nők, mezőgazdaság és politika, (7) nők szerepe és részvétele a vidékfejlesztésben, (8) nők és állattenyésztés, (9) nők és a mezőgazdasági kiegészítő munka, (10) a vidéki nők életkörülményei. Az áttekintésből az látszik, hogy a fejlődő világ perspektívájának megjelenése tovább erősíti a szakirodalom mezőgazdasági fókuszát valamint a tradicionális családon belüli szerepek központi jelentőségét a vidéki nőkkel kapcsolatos vizsgálatokban.

A tradicionális vidék képzetéhez a tradicionális nemi szerepek képzete társul. A mezőgazdasági teremben a nő döntően láthatatlan vagy legfeljebb alárendeltként jelenik meg. Ezt bizonyítja Alston (2006) is, aki esettanulmányok segítségével érzékletes módon mutatja be az ausztráliai, szárazság sújtotta farmokon élő nők helyzetét. Azt vizsgálta, hogy a mezőgazdasági krízis (szárazság) során változó diskurzusban hogyan formálódik a nők identitása, hogyan él meg a nők a krízist. A krízis során a nyomás hatására a nők újraértelmezik családi stratégiáikat, kiterjesztik munkavégzésüket és önállóságukat a család jólétének fenntartása érdekében. A politikai és médiadiskurzus azonban csak a farmerek hatékonyságáról beszél, a nők szerepe láthatatlan marad (Alston 2006).

Oldrup (1999) dániai kutatások alapján azt bizonyítja, hogy a nők farmon kívüli munkavállalása oly módon alakítja át a nők identitását, hogy abban a farmon végzett munka és családi szerepeik mellett fontos szerepet kap a karrier, a hivatás, ami sokszor ellentétben áll a farmon belüli státuszukkal. A nők a farmon kívüli munkavégzés által a városinak tekintett értékeket és életstílus-jegyeket (modern nő képe, női karrier, egyenlőbb családon belüli munkamegosztás) viszik be a farmok életébe és ezáltal nemcsak identitásukat, hanem magát a vidéki életet, a ruralitást is átalakítják. Shortall (2002) szerint azonban leginkább a részmunkaidős azaz más keresőtevékenység mellett végzett farmgazdaság és a vidékfejlesztési kezdeményezések járulhatnak hozzá az egyenlőbb nemi viszonyok kialakulásához vidéken. A nők farmon kívüli munkavégzése nem tekinthető a nemek

közötti egyenlőség forrásának: a farmon kívüli munka nem jelenti a nők gazdasági függetlenségének növekedését, hanem része a farmgazdaság működésének, egyfajta túlélési stratégia a háztartás és a gazdaság jólétének biztosításához.

Az identitás mellett, illetve ahhoz kapcsolódóan fontos új tematikaként jelenik meg a vidékreprezentáció, azaz döntően a vidéki idill és a társadalmi nemi identitás kapcsolata (Little–Austin 1996). Kutatások bizonyítják, hogy a ruralitás imázsa számos ponton összekapcsolódik a tradicionális nemi viszonyok képzetével (Csurgó–Megyesi 2006, Heather et al. 2005). Little és Austin (1996) angliai kutatások alapján bizonyítja, hogy a „vidéki idill” fontos szerepet játszik a hagyományos nemi szerepek fennmaradásában vidéken. A vidéki idill két meghatározó eleme a család és a közösség, mely összekapcsolódik a hagyományok és a folklór iránt érzett nosztalgiával is (Csurgó 2014). A nők identitásának alapját az anyaság és a vidéki közösséghez való kötődés jelenti. A vidéki nők identitása tehát erősen kapcsolódik a vidékről alkotott képzeleikhez, elképzeléseikhez. A nemi elkülönülés erősen köthető a vidéki élet azon sajátosságához, amelyben a köz- és magánszféra kettőssége újra megerősödik. Ez a kettősség pedig erőteljesen nemi alapú: a közszférában, a hivatalos gazdasági életben a férfi a domináns, míg a magánszféra női területként határozódik meg. Agg és Phillips (1998) szerint a nemi identitás számos módon befolyásolja a vidék kolonizációját is:⁴ hatással van arra, hogy kik költöznek vidékre, kik maradnak ott és kik nem, erősíti a köz- és magánszféra kettősségét és része az idilli vidék elképzelésnek is. A hagyományos, erőteljesen elkülönülő férfi és női szférák, szerepek és identitások megjelennek a vidékiek életmódjában is.

A farmon élő nők mellett a vidékszociológiai irodalom kitüntetett témájaként jelenik meg a vidékre költözők gender viszonyainak, a vidékre költöző nők helyzetének vizsgálata is (Csurgó 2013, Munkejord 2006). A Budapest környéki falvakba költöző városi nők 2006-2008 közötti vizsgálata például azt mutatja, hogy a kiköltözés és a vidék képzele hatással van a nők identitására is: vidéken élő városi nőként határozzák meg önmagukat, akik számára a hagyományos és modern nemi szerepek egyaránt fontosak (Csurgó 2008). Egy másik magyar vizsgálat pedig arra világított rá, hogy a „vidékidill” (Csurgó 2007, Kovách 2007) és a hozzá kapcsolódó tradicionális család képe, amely a vidékre költözők fejében él, nagyon eltérő társadalmi gyakorlatokat eredményez az újonnan vidékre költöző családok esetében (Csurgó 2013). A nők identitásában a vidéki életforma és a családi szerepek mellett fontos a karrier és a hivatás is. Az eltérő társadalmi környezet ellenére és az egyenlőbb nemi szerepek mellett a vidékre költöző norvég nők esetében Munkejord (2006) szintén arra a következtetésre jut, hogy a vidékiségi és a hagyományos nemi szerepek már nem feltétlenül kapcsolódnak össze. Az általa vizsgált norvég vidéki városkába költöző nők diskurzusában a vidékre költözés számos esetben az egyenlőbb nemi szerepek és a nagyobb mobilitás képzetével társul.

Az egyik oldalon tehát továbbra is a családi farm és/vagy a tradicionális család kontextusában határozza meg a vidékszociológiai irodalom a vidéki nőket, akik a farm fontos segítőként, a helyi közösség meghatározó tagjaiként jelennek meg és a vidék idilljében őrzik hagyományos nemi szerepeiket. A másik oldalon azonban megjelenik egy új, modern, független – sokszor kívülről, a városi környezetből érkező – nő is a vidéki társadalmak új szereplőjeként.

⁴ A kolonizáció lényege, hogy a tradicionális vidéki, jellemzően paraszti társadalmak más társadalmi struktúrák csoportok (polgári, munkás stb.) és értékek hatása alá kerülnek (Bruckmeier–Kopytina 2001)

VÁLLALKOZÓ (KEDVŰ) NŐK (VIDÉKEN)

A vállalkozónők témája Ahl (2006) szakirodalomelemzése szerint egyre hangsúlyosabban jelenik meg a társadalomtudományos irodalomban, bár a vállalkozás világa és ehhez kapcsolódóan az elemzések is alapvetően férfiközpontúak maradtak (Ahl 2006, Richomme-Huet–Vial 2014). Ahl (2006) 81, 1982 és 2000 között a vezető nemzetközi folyóiratokban megjelent tanulmányra építő diskurzuselemzése szerint a női vállalkozókkal kapcsolatos vizsgálatok fő témái a női vállalkozók személyes háttérének és üzleti tulajdonságainak vizsgálata, a vállalkozói szellem, a vállalkozásindítási motivációk vizsgálata, a vezetési gyakorlatok, stratégiák, hálózatépítés kérdése, a család és vállalkozás összehangolásának kérdései, valamint a tőkéhez való hozzáférés vizsgálata voltak. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a női vállalkozókkal kapcsolatos kutatások még számos szempontból hiányosnak tekinthetők. A hiányosságok között megemlíthető az egyoldalú empirikus fókusz, az elméleti megalapozottság hiánya, a történelmi és szocio-kulturális tényezők figyelmen kívül hagyása, a férfi-szemszögű kutatási kérdések (hatalom, döntési képesség, gazdasági siker, stb.) alkalmazása. Az elemzett cikkek között egyetlen foglalkozik csupán a vidéki családi alapon szerveződő női vállalkozások sajátosságaival, de Ahl szakirodalomelemzésében nem tér ki a vidéki női vállalkozókra (Ahl 2006).

Témánk szempontjából kiemelten fontos a „*momprenneurök*”, azaz anyavállalkozók csoportja, akik a vállalkozónőkkel kapcsolatos irodalom egy másik kevésbé vizsgált csoportját jelentik. Az anyavállalkozók és a vidéki vállalkozónők számos ponton átfedésben vannak, ennek ellenére a szakirodalomban ez a kapcsolódás szinte láthatatlan maradt. Az anyavállalkozók, bevett nevükön *momprenneurök*, azok a vállalkozónők, akiknél a család és a karrier összehangolása a vállalkozásalapítás egyik fő motivációja, és akiknél a tevékenység is gyakran kapcsolódik olyan hagyományos női tevékenységekhez, mint főzés, gondoskodás, nevelés, ápolás (Richomme-Huet–Vial 2014). Az 1990-es évek végén indult el a *momprenneur* mozgalom az Egyesült Államokból, amely világszerte segítette az anyavállalkozók hálózatosodását. A mozgalom elindulása óta az Egyesült-Államokban és Kanadában körülbelül 6–7 millió női vállalkozó kapcsolódott be. Bár átfogó vizsgálatok nem születtek a *momprenneurökről*, az adatok azt mutatják, hogy Kanadában például minden negyedik-ötödik kisvállalkozást nők alapítják, akiknek 80%-a kisgyermekes anya (Richomme-Huet–Vial 2014). Egy 2013-as brit felmérés adatai szerint több mint 1,2 millió nő teljes vagy részmunkaidőben önfoglalkoztató, és több, mint egyharmaduk 30 év alatti, akiknek 74 százaléka akkor kezdett vállalkozni, amikor a gyermekük még nem volt 2 éves. Nagy-Britanniában a becslések szerint az 1,2 millió vállalkozónőből 300.000 a *momprenneur* (Morrison 2013). Geambasu Réka (2019) – kelet-európai kontextusban különösképpen – hiánypótló kutatása szerint az erdélyi magyar anyavállalkozók alapvetően magasan iskolázott, jó anyagi helyzetű, középosztályi státuszú nők, azaz az ő számukra jelent választási alternatívát a vállalkozásalapítás a karrier és család összehangolásának problematikájában. Valószínűleg hasonló képet kapnánk a magyar *momprenneurök* esetében is, de erre vonatkozóan Magyarországon még nem készültek felmérések. A hazai vállalkozónők vizsgálata sem az anyavállalkozókra, sem a vidéki vállalkozónőkre nem tér ki. A korábbi kutatások eredményei szerint az 1990-es években a magyar vállalkozónők között magas volt a mellékállásban vállalkozók aránya, és a vállalkozásalapítás motivációi között sokszor a megélhetési kényszer szerepelt. A tevékenységek között leginkább a kereskedelem volt a népszerű, és a vállalkozónők körében meglehetősen alacsony volt az innovatív tevékenységet végzők aránya (Nagy 2007). Kevés átfogó vállalkozás-

kutatás született Magyarországon, amelyek közül kiemelkedik a KSH Társadalomstatistikai Főosztálya és a BKE Szociológia Tanszékének 1993-as reprezentatív felmérése, amely a nem mezőgazdaságban tevékenykedő vállalkozásokról nyújt képet. Ez alapján az látszik, hogy a rendszerváltást követő évtizedekben valamelyest nőtt a nők aránya a vállalkozók között, bár a vállalkozói szféra továbbra is férfiközpontú maradt (65% férfiak aránya a regisztrált vállalkozók között). Az adatok azt is mutatják, hogy a mellékállásban vagy nyugdíj mellett vállalkozók között felülreprezentáltak a nők (Czakó et al. 1995). A nők aránya az elmúlt évtizedekben sem nőtt a vállalkozók között, sőt statisztikailag is kevesebb esélyük van a vállalkozásalapításra, mint a férfiaknak, azaz potenciálisan is kevesebb nő alapít vállalkozást (Kuczi 2011). A Magyar Vállalkozónők Közhasznú Egyesülete *Nóra vállalkozik* című projektje keretében 2016-ban készült online, nem reprezentatív felmérése szerint a kérdőívet kitöltő 187 vállalkozónő közel 80%-a városban él, és 85%-uk felsőfokú végzettséggel rendelkezik. A válaszolók 35%-a gyermektelen. A vizsgált vállalkozónők háromnegyede szerint a vállalkozás indításában nem volt szerepe a gyermekvállalást követő visszatérés nehézségeinek, és mindössze 22%-uk nyilatkozta azt, hogy a vállalkozásuk jellemzően a gyermekvállalást követő otthonlét alatti tevékenységgel indult (Keveházi 2017). A felmérés leginkább magasan iskolázott városi vállalkozónőket ért el, így csak róluk nyújthatott egy átfogóbb pillanatképet.

A nők helyzetét a vidéki vállalkozói szférában nem csak Magyarországon, de Európában mindenhol nagyon kevés szerző elemzi, és legtöbbször ezek a vizsgálatok nem ágyazódnak be sem a vállalkozáskutatás és még kevésbé a női vállalkozások kutatásának irodalmába. A vidéki vállalkozónők kutatását tehát alapvetően a vidéki nők helyzetét elemző vidékszociológiai irodalomban helyezhetjük el. Bettina Bock 2004-es *Beillesztés és többletfeladat: a holland farmon élő nők vidéki vállalkozói stratégiái* című tanulmányában a farmon élő nők vállalkozáshoz való viszonyát vizsgálta két hollandiai kutatás eredményei alapján (Bock 2004). E kutatások szerint a termelést kiegészítő tevékenységekben a farmon élő nőknek központi szerepük van, ugyanakkor kevésbé profi vállalkozóknak tekintik őket és önmagukat, mint a férfiakat. Döntően az alkalmazkodás és a többletfeladatok jellemzik őket, különös tekintettel arra, hogy a nők az új tevékenységeiket beillesztik a szokásos feladataik közé, és úgy végzik vállalkozói tevékenységeiket, hogy az ne zavarja meg sem a családot, sem a gazdaságot. A nők csak akkor fordítanak nagyobb energiát vállalkozói tevékenységükre, ha az összhangba hozható a hagyományos feladataikkal, és mind anyagilag, mint érzelmileg haszonnal jár számukra. Bock hangsúlyozza, hogy a nők sajátos vállalkozói szemlélettel rendelkeznek és ennek megértése elengedhetetlen a vidékfejlesztési politikák számára, amelyek eddig leginkább a férfiakra jellemző vállalkozói magtartást célozták meg, nem figyelve a nők sajátos igényeire (Bock 2004). A nők jellemzően igyekeznek összehangolni a családi feladataikat és a karriert, egyensúlyra törekedve szakmai és személyes céljaik között. Jellemző, hogy inkább egyedül dolgoznak partner és alkalmazott nélkül, felkészülve arra, hogy ha a család vagy farm mellett nem lenne fenntartható a vállalkozás, könnyebben abbahagyhassák. Valamint jellemző még, hogy kis volumenű vállalkozásokat hoznak létre a könnyebb kezelhetőség érdekében. A vidéki nők mindezen stratégiák következményeként jellemzően olyan tevékenységekbe fognak, amelyek nem igényelnek nagy beruházást, úgymint az agroturizmus, kézművesség, gondozás és ápolás, vagy az élelmiszertermelés és -feldolgozás. Fontos, hogy helyi erőforrásokat használnak, lokális tudásra építenek és figyelnek a helyi igényekre. Sokszor másik állásuk is van (ami lehet a farmon végzett munka is), hogy még inkább csökkentsék a vállalkozás kockázatát.

A nemi szerepek és a vidékreprezentáció, döntően a vidékidill kapcsolatát elemző vizsgálatok a nőket mint a reprezentáció tárgyát vették figyelembe, és nem mint a reprezentáció forrását. Ugyanakkor egyre több vizsgálat mutatja, hogy az agroturisztikai vagy más néven farmturizmushoz kapcsolódó vállalkozási kezdeményezésekben a nők úttörő szerepet játszanak. A francia farmgazdaságban élő nők például jelentős mértékű mezőgazdasági munkát végeznek, aránytalanul sok házimunka mellett, és még az agroturizmus tevékenységéből is nagyobb részt vállalnak, mint a férfiak (Wright–Annes 2014). Sokan azt gondolják, hogy a nőkre jellemző készségek és kompetenciák jól alkalmazhatóak az agroturizmusban: a takarítás, főzés, gyermek- és idősgondozás tulajdonképpen a hagyományos női szerepelvárás normák kiterjesztése a gazdaság területére (Brandth–Haugen 2010). Wright és Annes (2014) azt vizsgálták, hogy a farmgazdaságban élő nők hogyan reprezentálják a vidéket és a mezőgazdaságot a farmturizmus kontextusában. Eredményeik szerint a mezőgazdaság és a vidéki élet komplex képe reprezentálódik a fogyasztók számára, és ezeken a reprezentációkon keresztül a nők befolyásra tudnak szert tenni a családban és a gazdaságban egyaránt, ami megváltoztatja a családon és a társadalmon belüli pozícióikat is.

A kutatások azt bizonyítják, hogy összehasonlítva a városi és a vidéki, valamint a férfi és a női vállalkozókat, a vidéki női vállalkozók több akadállyal néznek szembe, mint a férfiak (városiak és vidékiek egyaránt) vagy a városi női vállalkozók (Merrett–Gruidl 2000, Sofer–Saada 2017). A vidéki elhelyezkedés jelentős hatással van a vállalkozásalapításra. Driga és szerzőtársai (2009) a 2004-es *Spanyol Globális Vállalkozói Monitor* elnevezésű reprezentatív, a felnőtt lakosságra vonatkozó kérdőíves felmérés alapján azt elemzik, hogy a különböző intézményi tényezők milyen hatással vannak a nők és a férfiak vállalkozására a vidéki területeken. Eredményeik szerint a vidéki nők kevésbé vesznek részt a vállalkozói tevékenységekben, mint a vidéki férfiak. Kevésbé hisznek a vállalkozói képességeikben, ugyanakkor a kudarcból való félelem nem jelenik meg akadályozó tényezőként a vidéki nők vállalkozásalapításában (Driga–Lafuente–Vaillant 2009). Más kutatások szerint az, hogy egy vállalkozás vidéken működik sokkal inkább hatással van a vállalkozás sajátosságaira (profit, volumen, tevékenység, stb.), mint a vállalkozó nemi hovatartozás önmagában (Merrett–Gruidl 2000). Ezzel együtt a vidéki nők vállalkozásai az otthoni kisvállalkozástól a nagyvállalkozásig egyaránt a vidéki család és gazdaság, a helyi közösség fennmaradásának és a vidékfejlesztés jelentős tényezőinek tekinthetők (Bock 2004, Driga–Lafuente–Vaillant 2009).

Egy mezőgazdasági vállalkozók feleségeinek körében végzett magyarországi kutatás (Csurgó 2002) eredményei szerint a család tradicionális funkciójának, a termelő funkciónak a megerősödése nem feltétlenül eredményezi a paraszti életforma visszatérését és ezzel együtt a tradicionális családi szerepek fennmaradását, hanem egy teljesen új típusú vállalkozói életvezetés kialakulásához vezethet. A mezőgazdasági vállalkozók a rendszerváltást követő magyar vidéki társadalom egyik új rétegét jelentik. A mezőgazdasági magángazdaságok és azon belül főként a kis és közepes vállalkozások egyik legfontosabb jellemzője, hogy jelentős mértékben családi alapon szerveződnek és alapvetően a család munkaerejére építenek. Ezeket a gazdaságokat rendszerváltást követő piaci kihívásokra hozták létre, a fő cél a profittermelés, és ezen keresztül a jólét és a társadalmi felemelkedés biztosítása. A kutatás eredményei szerint a vizsgált mezőgazdasági vállalkozó családokban a feleségek nagyobb beleszólással rendelkeznek a család mindennapos ügyeit illetően, mint a tradicionális parasztcsaládban. A nők többsége arról számolt be, hogy a családi magángazdaság létrejöttével megnőtt a közös döntés alá tartozó kérdések aránya, hiszen ezek a döntések mindig a családi gazdálkodás eredményei. Nem csak a férj,

hanem a feleség életében is kiemelkedő szerepet játszik a gazdaság. Az eredmények szerint kialakult egy, a mezőgazdasági vállalkozások alapját képező jellegzetes családforma, a modern farmercsalád, amely nem azonos a parasztcsaláddal. Az új családi és nemi szerepek hatással vannak a nők identitására is, akik új helyzetükből kiindulva immár farmerfeleségként határozzák meg önmagukat.

Anthopoulou (2010) elemzései szerint pedig a görög vidéken az utóbbi években egyre nagyobb számú helyi élelmiszertermelésre szakosodó kis női vállalkozás esetében az látszik, hogy a vállalkozás alapítása a nők számára inkább a családi jövedelem kiegészítésének eszközét jelenti, mint a személyes karrierjük megvalósítását. Empirikus eredményei szerint a nők jellemzően a helyi erőforrásokra és a hagyományos helyi tudásra építik vállalkozásaikat. A vállalkozás kicsi és rugalmas méretével valamint a vállalkozás családi jellegével igyekeznek a kockázatot minimalizálni. Ugyanakkor ezek dinamikus és gyakran innovatív vállalkozások, amelyek képesek alkalmazkodni a fogyasztói piac igényeihez is.

Az európai vizsgálatok (Bock 2004, Driga–Lafuente–Vaillant 2009, Merrett–Gruidl 2000, Sofer–Saada 2017, Wright–Annes 2014) a független vállalkozásokat alapító vidéki nők három fő sajátosságát hangsúlyozzák: (1) a sokszor nem mezőgazdasági háttér valamint a farmgazdaságtól független szaktudás és képességek hatására kevésbé kötődnek a farmon belüli tevékenységekhez; (2) vállalkozásalapítási motivációjukban meghatározó, hogy a bizonytalan és ingadozó mezőgazdasági jövedelemnél biztosabb bevételre szeretnének szert tenni; valamint (3) szakmai karrierre és önmegvalósításra vágnak. Továbbá a nem mezőgazdasági háttérű, azaz nem farmon élő nők esetében a vidékre költözés és a vidéki vállalkozás alapításában fontos motiváló tényező a vidéki élet kínálta kényelmes és minőségi életforma azzal együtt, hogy a hagyományos családon belüli nemi szerepeket nem kívánják fenntartani. A kutatások azt jelzik, hogy külső és személyes tényezők egyaránt szerepet játszanak a nők vállalkozásalapításában. Ilyen a kor, a családszerkezet, amely lehetőséget biztosít a szülői feladatok átalakításához, a rugalmasabb napi időbeosztás megteremtéséhez, továbbá ilyen a korábbi vezetői és szakmai tapasztalat, az iskolai végzettség, az anyagi függetlenség és a rugalmas munkavégzés vágya, a farmgazdaság és az üzlet elhelyezkedése, valamint a munkahelyi biztonság hiánya. A nők vállalkozásait legtöbbször kiegészítő tevékenységként tartják számon, különös tekintettel a kicsi, nem farmgazdaság alapú otthon végzett tevékenységekre, amelyek legtöbbször kiegészítő bevételforrást jelentenek, és nagy mértékben függenek a családi kötelezettségek rugalmasságától és a tevékenység típusától is. A nők vállalkozói viselkedésének hátterében tehát számtalan egyéni stratégia állhat, amelyben hangsúlyos karrier és család konfliktusa és célja a kockázat minimalizálása.

A fentiekben bemutatott szakirodalmi áttekintés alapján az látszik, hogy a kreatív, vidéki vállalkozónők kutatásának elméleti alapját döntően a vidéki nők kutatásának irodalmára alapozhatjuk, amelyben a nők családon belüli szerepe, az identitás átalakulása valamint a vidékidill és a nemi szerepek kapcsolata központi kérdésként jelenik meg, és ezek a témák a vidéki vállalkozónők vizsgálatában is központi helyet foglalnak el.

A továbbiakban erre az irodalomra építve igyekszünk kidolgozni a magyar vidéki, kreatív vállalkozónők vizsgálatának keretét.

ÖSSZEGZÉS: A KREATÍV VIDÉKI VÁLLALKOZÓNŐK KUTATÁSA FELÉ

A szakirodalmi áttekintés alapján az látszik, hogy az elmúlt évtizedekben jelentős változásokon ment keresztül a nőikkel kapcsolatos vidékszociológiai tudományos diskurzus. Az 1980–90-es évek a farmon élő nőket középpontba állító diskurzusa mellett számos új téma és megközelítés jelent meg, úgymint a nők identitása, a vidékidill és a nemi szerepek kapcsolata, az alternatív tevékenységformák vagy a városi nők vidéki megjelenése. Ezek között az új témák és megközelítések között kap helyet a nők vállalkozásának, illetve a vállalkozónőknek a kérdése is egy alapvetően a női szerepeket középpontba állító megközelítésben. Összességében azonban elmondható, hogy a vidékszociológiai irodalomban a vállalkozónők kutatása nem jelent önálló irányzatot, alapvetően marginális témaként jelenik meg.

Szakirodalmi összegzésünk további célja az volt, hogy fogódzókat keressünk a kreatív magyar vidéki vállalkozónők vizsgálata során alkalmazott fő kutatási kérdések kidolgozásához. A nyugat-európai szakirodalomban, mint láthattuk, a legtöbb vállalkozónőkkel kapcsolatos kutatás fókuszában a farmgazdaság alternatívájaként, illetve a farmon élő nők új tevékenységeként megjelenő vállalkozások szerepeltek (Anthopoulou 2010, Bock 2004, Wright–Annes 2014). Emellett megjelenik még a vidékre újonnan érkező vállalkozónők vizsgálata kutatási témaként. A magyar vidéki gazdaság és társadalom sajátosságaiból adódóan – mivel nálunk a történelmi folyamatok okán nincs kontinuitás az agráriumban – a mezőgazdaságban és mezőgazdaságból élő nők helyzete teljesen más képet mutat (Csurgó 2002, Kovách 2012). Így készül kutatásunk esetében a farmon élő és újonnan érkező vállalkozónők dichotómiája helyett inkább a helyi, azaz régóta a településen élő vagy újonnan érkezők közötti különbségek feltérképezése lehet releváns. Kutatási kérdésként megfogalmazható tehát, hogy *a vállalkozói tevékenységet végző nők mennyire kötődnek a helyhez és a helyi közösséghez*. Ezt követően foglalkozhatunk azzal a kérdésfeltevéssel is, hogy *mennyire kapcsolódik a tevékenységük a mezőgazdasági termelés hagyományos formáihoz és ebben mi a szerepe a vállalkozónők mezőgazdasághoz való családi vagy személyes kötődésének*.

Természetesen kutatásunk szempontjából is releváns kérdésként jelennek meg a vállalkozás és vállalkozónők kutatásának klasszikus és alapvető kérdései: *a vállalkozásalapítás motivációja, a vállalkozónők szakmai és családi háttere, a karrier (azaz vállalkozás) és a családi szerepek összehangolásának kérdései* (Ahl 2006; Driga–Lafuente–Vaillant 2009, Sofer–Saada 2017), valamint ezekhez kapcsolódóan az *anyavállalkozók* (Geambaşu 2019) *jelenléte a vidéki térben*. Kutatásunk szempontjából is fontos és különösen a vidékszociológiai szakirodalomban kiemelt kérdés, hogy *a nők vállalkozói tevékenysége kiegészítő tevékenységként jelenik-e meg egy másik munka vagy a családi feladatok mellett vagy fő tevékenységként végzik-e vállalkozásukat*.

A nőikkel kapcsolatos vidékszociológiai irodalomra támaszkodva a kreatív vállalkozónők esetében is megfogalmazható kérdésként jelenik meg *a vidékidill és a választott vállalkozói tevékenységek kapcsolata*. Azaz, hogy a tevékenység mennyire kapcsolódik a tradicionális vidéki kézműves tevékenységekhez, vagy azok képzetéhez. A szakirodalom hangsúlyozza, hogy a vidékidill erőteljesen épít a hagyományos női szerepekre a családban és a helyi társadalomban, illetve megerősíti azokat (Little–Austin 1996). Mindezekből kiindulva témánk szempontjából releváns kutatási kérdésként fogalmazható meg, hogy *a vidéki nők kreatív vállalkozói tevékenysége mennyire erősíti vagy változtatja meg a nők helyzetét a családban és a helyi közösségben*.

A kutatási kérdések és az ehhez kapcsolódó interjúvázlat kialakításában is nagyban támaszkodtunk a vidéki vállalkozónők szakirodalmára, természetesen a hazai sajátosságokat és a vizsgálati populáció sajátosságait is figyelembe véve. Összegezve a szakirodalmi áttekintésre építve kutatásunkban 3 fő témát szándékozunk körüljárni: (1) a vállalkozásalapítás és új tevékenységek indításának motivációi a vidéki térben, (2) a vidékidill és a női vállalkozói/kreatív tevékenységek kapcsolata és végül (3) a család és vállalkozás összehangolása a vidéki térben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Agg, J. – Phillips, M. (1998) Neglected gender dimensions of rural social restructuring. In Boyle, P. – Halfacree, K. (szerk.) *Migration into rural areas: theories and issues*. Chichester: Wiley, 252–279.
- Ahl, H. (2006) Why Research on Women Entrepreneurs Needs New Directions. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30 (5), 595–621. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-6520.2006.00138.x>.
- Alston, M. (2006) 'I'd Like to Just Walk Out of Here': Australian Women's Experience of Drought. *Sociologia Ruralis*, 46 (2), 154–170. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2006.00409.x>.
- Alston, M. – Clarke, J. – Whittenbury, K. (2017) Gender Relations, Livelihood Strategies, Water Policies and Structural Adjustment in the Australian Dairy Industry. *Sociologia Ruralis*, 57 (S1), 752–768. <http://dx.doi.org/10.1111/soru.12164>.
- Anthopoulou, T. (2010) Rural women in local agrofood production: Between entrepreneurial initiatives and family strategies. A case study in Greece. *Journal of Rural Studies*, 26 (4), 394–403. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2010.03.004>.
- Barbič, A. (1988) Farm Women, Work and Decision-Making: Yugoslav Experience. *Sociologia Ruralis*, 28 (4), 293–299. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.1988.tb00346.x>.
- Bock, B. B. (2004) Fitting in and Multi-tasking: Dutch Farm Women's Strategies in Rural Entrepreneurship. *Sociologia Ruralis*, 44 (3), 245–260. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2004.00274.x>.
- Brandth, B. (2002) Gender Identity in European Family Farming: A Literature Review. *Sociologia Ruralis*, 42 (3), 181–200. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00210>.
- Brandth, B. – Haugen, M. S. (2010) Doing Farm Tourism: The Intertwining Practices of Gender and Work. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 35 (2), 425–446. <http://dx.doi.org/10.1086/605480>.
- Bruckmeier, K. – Kopytina, M. O. (2001) Post-traditional or Post-modern Rurality? Cases from East Germany and Russia. In Granberg, L. – Kovách, I. (szerk.) *Europe's Green Ring*.
- Brunori, G. – Rossi, A. (2000) Synergy and Coherence through Collective Action: Some Insights from Wine Routes in Tuscany. *Sociologia Ruralis*, 40 (4), 409–423. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00157>.
- Czakó, Á. – Kuczi, T. – Lengyel, G. – Vajda, Á. (1995) A kisvállalkozások néhány jellemzője a kilencvenes évek elején. *Közgazdasági szemle*, 42 (4), 399.
- Csurgó B. (2002) Gazdaasszonyok és farmerfeleségek : családi gazdálkodás Mezőtúron. *Századvég*, 7 (25), 47–75.
- Csurgó B. (2007) Képek és képzetek a mai magyar vidékről. In Kovách I. (szerk.) *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. L'Harmattan – MTA PTI, 45–67.
- Csurgó B. (2008) Városi nők vidéken. Családi élet a budapesti agglomeráció falvaiban. In Bakó B. – Tóth E. Zsófia (szerk.) *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 226–244.
- Csurgó, B. (2013) *Vidéken lakni és vidéken élni : A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására*. Budapest: Argumentum : MTA TTK Szociológiai Int.
- Csurgó B. (2014) A vidék nosztalgijája: kulturális örökség, turizmus- és közösségszervezés három észak-alföldi kistérségben. *socio.hu*, 4 (2), 1–20. <http://dx.doi.org/10.18030/SOCIO.HU.2014.2.1>.
- Csurgó, B. (2016) Nostalgia for the rural: Cultural heritage based tourism and community building in rural Hungary. In Amoêda, R. – Lira, S. – Pinheiro, C. (szerk.) *Proceedings of Heritage 2016 5th International Conference on Heritage and Sustainable Development*. Barcelos: Green Lines, 1583–1592.
- Csurgó, B. – Hindley, C. – Smith, M. K. (2019) Imagined Idylls and Nostalgic Idealization: Gastronomic Tourism in Rural Hungary. *Journal of Gastronomy and Tourism*, 4 (1), 13–28. <http://dx.doi.org/https://doi.org/10.3727/216929719X15657857907761>.
- Csurgó, B. – Kovách, I. – Megyesi, B. (2018) After a Long March: the Results of Two Decades of Rural Restructuring in Hungary. *Eastern European Countryside*, 24 (1), 81–109. <http://dx.doi.org/10.2478/eec-2018-0005>.
- Csurgó B. – Megyesi B. (2006) Családi döntések, munkamegosztás és társadalomszerkezet. In Kovách, I. (szerk.) *Társadalmi metszetek, Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egye nőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 293–310.
- Csurgó, B. – Megyesi, B. (2015) Local food production and local identity: Interdependency of development tools and results. *socio.hu*, 5 (Spec), 167–182.
- Darque, M. B. (1988) The Division of Labour and Decision-Making in Farming Couples: Power and Negotiation. *Sociologia Ruralis*, 28 (4), 271–292. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.1988.tb00345.x>.
- Decker, A. (2019) The Ambiguous Experience of Motherhood in the Western Bohemian Countryside: Exploring Rural Gender Inequalities Through the Framework of Precarity. *Sociologia Ruralis*, 59 (3), 517–539. <http://dx.doi.org/10.1111/soru.12257>.

- Dinis, A. (2006) Marketing and innovation: Useful tools for competitiveness in rural and peripheral areas. *European Planning Studies*, 14 (1), 9–22. <http://dx.doi.org/10.1080/09654310500339083>.
- Driga, O. – Lafuente, E. – Vaillant, Y. (2009) Reasons for the Relatively Lower Entrepreneurial Activity Levels of Rural Women in Spain. *Sociologia Ruralis*, 49 (1), 70–96. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2008.00475.x>.
- Eikeland, S. (1999) New Rural Pluriactivity? Household Strategies and Rural Renewal in Norway. *Sociologia Ruralis*, 39 (3), 359–376. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00113>.
- Fischer, H. – Burton, R. J. F. (2014) Understanding Farm Succession as Socially Constructed Endogenous Cycles. *Sociologia Ruralis*, 54 (4), 417–438. <http://dx.doi.org/10.1111/soru.12055>.
- Garcia-Ramon, M. D. – Canoves, G. (1988) The Role of Women on the Family Farm: The Case of Catalonia. *Sociologia Ruralis*, 28 (4), 263–270. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.1988.tb00344.x>.
- Geambaşu R. (2019) A két világ legjava? Vállalkozói stratégiák kisgyermekes nők körében Erdélyben. *Korunk*, (2019/10).
- Halliday, J. – Little, J. (2001) Amongst Women: Exploring the Reality of Rural Childcare. *Sociologia Ruralis*, 41 (4), 423–437. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00192>.
- Haugen, M. S. – Blekesaune, A. (2005) Farm and Off-farm Work and Life Satisfaction Among Norwegian Farm Women. *Sociologia Ruralis*, 45 (1–2), 71–85. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2005.00291.x>.
- Heather, B. – Skillen, L. – Young, J. – Vladicka, T. (2005) Women’s Gendered Identities and the Restructuring of Rural Alberta. *Sociologia Ruralis*, 45 (1–2), 86–97. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2005.00292.x>.
- Henderson, S. – Hoggart, K. (2003) Ruralities and Gender Divisions of Labour in Eastern England. *Sociologia Ruralis*, 43 (4), 349–378. <http://dx.doi.org/10.1046/j.1467-9523.2003.00250.x>.
- Him, M. S. – Hoşgör, A. G. (2019) Challenging Geographical Disadvantages and Social Exclusion: A Case Study of Gendered Rural Transformation in Mountain Villages in the Western Black Sea Region of Turkey. *Sociologia Ruralis*, 59 (3), 540–559. <http://dx.doi.org/10.1111/soru.12258>.
- Keveházi K. (2017) A nő, ha vállalkozik. Helyzetkép Magyarországon. Magyar Vállalkozónők Közhasznú Egyesülete. Elérhető: http://www.magyarvallalkozonok.hu/wp-content/uploads/2017/08/N%C3%B3ra_Z%C3%A1r%C3%B3Tanulm%C3%A1ny.pdf
- Kovács I. (2007) A múlt és jelen vidéképe. Bevezetés. In Kovács, I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Budapest: Argumentum, 7–11.
- Kovács I. (2012) *A vidék az ezredfordulón*. Budapest: Argumentum Kiadó. Elérhető: mek.niif.hu/12700/12727/12727.pdf
- Kovács K. (szerk.) (2016) *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó. Elérhető: <http://www.regscience.hu:8080/xmlui/handle/11155/1275>
- Kuczi T. (2011) *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem. Elérhető: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_11_Kuczi_Tibor_Kisvallalkozas_es_tarsadalmi_kornyezet/bi01.html
- Labrianidis, L. (2006) Fostering entrepreneurship as a means to overcome barriers to development of rural peripheral areas in Europe. *European Planning Studies*, 14 (1), 3–8. <http://dx.doi.org/10.1080/09654310500339067>.
- Laoire, C. N. (2001) A Matter of Life and Death? Men, Masculinities and Staying ‘Behind’ in Rural Ireland. *Sociologia Ruralis*, 41 (2), 220–236. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00179>.
- Little, J. – Austin, P. (1996) Women and the Rural Idyll. *Journal of Rural Studies*, 12 (2), 101–111.
- Little, J. – Ilbery, B. – Watts, D. (2009) Gender, Consumption and the Relocalisation of Food: A Research Agenda. *Sociologia Ruralis*, 49 (3), 201–217. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2009.00492.x>.
- Lowe, P. – Marsden, T. – Whatmore, S. (szerk.) (1994) *Gender and rurality*. London: D. Fulton Publishers.
- McElwee, G. – Atherton, A. (2011) Rural entrepreneurship. In Dana, L. P. (szerk.) *World Encyclopedia of Entrepreneurship*. 377–384.
- Merrett, C. D. – Gruidl, J. J. (2000) Small Business Ownership in Illinois: The Effect of Gender and Location on Entrepreneurial Success. *The Professional Geographer*, 52 (3), 425–436. <http://dx.doi.org/10.1111/0033-0124.00236>.
- Morrison, S. (2013, szeptember 29) Mums do the business: The number of female entrepreneurs who juggle. *The Independent*. Elérhető: <http://www.independent.co.uk/life-style/health-and-families/health-news/mums-do-the-business-the-number-of-female-entrepreneurs-who-juggle-work-and-looking-after-their-8846577.html> [Letöltve: 2019.10.23].
- Munkejord, M. C. (2006) Challenging Discourses on Rurality: Women and Men In-migrants’ Constructions of the Good Life in a Rural Town in Northern Norway. *Sociologia Ruralis*, 46 (3), 241–257. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2006.00415.x>.
- Nagy B. (2007) Karrier női módra. In Ferenczi A. (szerk.) *A nő, ha vállalkozik*. Magyar Internetező Nők Egyesülete Közhasznú Szervezet.
- Noack, E. (2011) Are Rural Women Mobility Deprived? – A Case Study from Scotland. *Sociologia Ruralis*, 51 (1), 79–97. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2010.00527.x>.

- Oldrup, H. (1999) Women Working off the Farm: Reconstructing Gender Identity in Danish Agriculture. *Sociologia Ruralis*, 39 (3), 343–358. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00112>.
- Onwuegbuzie, A. J. (2016) *7 steps to a comprehensive literature review: a multimodal & cultural approach*. London: SAGE Publications.
- Overbeek, G. (2009) Rural Areas Under Urban Pressure in Europe. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 11 (1), 1–7. <http://dx.doi.org/10.1080/15239080902774903>.
- Pato, M. L. – Teixeira, A. A. C. (2016) Twenty Years of Rural Entrepreneurship: A Bibliometric Survey. *Sociologia Ruralis*, 56 (1), 3–28. <http://dx.doi.org/10.1111/soru.12058>.
- Ray, C. (1998) Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 38 (1), 3–20. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00060>.
- Ray, C. (2006) Neo-endogenous rural development in the EU. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. (szerk.) *Handbook of Rural Studies*. SAGE, 278–291.
- Richomme-Huet, K. – Vial, V. (2014) Business Lessons From a “Mompreneurs” Network. *Global Business and Organizational Excellence*, 33 (4), 18–27. <http://dx.doi.org/10.1002/joe.21550>.
- Schumpeter, J. A. (1980) *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Sharma, A. (2014) A Survey of Available Literature on Rural Women and Women’s Work in Agriculture. *International Journal of Social Sciences and Management*, 1 (2), 69–73. <http://dx.doi.org/10.3126/ijssm.v1i2.10284>.
- Shortall, S. (2002) Gendered agricultural and rural restructuring: a case study of Northern Ireland. *Sociologia Ruralis*, 42 (2), 160–175. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00208>.
- Smith, M. K. – Csurgó, B. (2018) Tourism, wellbeing and cultural ecosystem services: a case study of Órség National Park, Hungary. In Azara, I. – Michopoulou, E. – Niccolini, F. – Taff, B. D. – Clarke, A. (szerk.) *Tourism, health, wellbeing and protected areas*. 26–38.
- Sofer, M. – Saada, M. A. T. (2017) Entrepreneurship of Women in the Rural Space in Israel: Catalysts and Obstacles to Enterprise Development. *Sociologia Ruralis*, 57 (S1), 769–790. <http://dx.doi.org/10.1111/soru.12125>.
- Stratigaki, M. (1988) Agricultural modernization and gender division of labour: The case of Heraklion, Greece. *Sociologia Ruralis*, 28 (4), 248–262. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.1988.tb00343.x>.
- Villa, M. (2019) Local Ambivalence to Diverse Mobilities – The Case of a Norwegian Rural Village. *Sociologia Ruralis*, 59 (4), 701–717. <http://dx.doi.org/10.1111/soru.12263>.
- Whatmore, S. (1988) From women’s roles to gender relations. Developing perspectives in the analysis of farm women. *Sociologia Ruralis*, 28 (4), 239–247. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.1988.tb00342.x>.
- Wortman, M. S. (1990) Rural entrepreneurship research: An integration into the entrepreneurship field. *Agribusiness*, 6 (4), 329–344. [http://dx.doi.org/10.1002/1520-6297\(199007\)6:4<329::AID-AGR2720060405>3.0.CO;2-N](http://dx.doi.org/10.1002/1520-6297(199007)6:4<329::AID-AGR2720060405>3.0.CO;2-N).
- Wright, W. – Annes, A. (2014) Farm Women and Agritourism: Representing a New Rurality. *Sociologia Ruralis*, 54 (4), 477–499. <http://dx.doi.org/10.1111/soru.12051>.
- Yáñez, C. J. N. (1999) Women and Social Mobility in Rural Spain. *Sociologia Ruralis*, 39 (2), 222–235. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00103>.

HAJDU GÁBOR – HUSZÁR ÁKOS – KRISTÓF LUCA¹

MOBILITÁS ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019.4.42>

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban a társadalmi mobilitás és a társadalmi integráció közti kapcsolatot vizsgáljuk. A társadalmi mobilitásra a legtöbb esetben pozitív jelenségként tekintenek, Sorokin klasszikus disszociatív tézise azonban a társadalmi mobilitásnak a társadalmi integrációra gyakorolt negatív hatásait feltételezi: a mobil egyéneknek sérülnek a társas kapcsolataik és a jóllétük. Munkánk fő kérdése, hogy vajon a társadalmi mobilitás inkább pozitív vagy negatív kapcsolatban van-e az egyének társadalomba való beilleszkedésével, integráltságával. Eredményeink nem támasztják alá Sorokin feltételezését. A társadalmi integráció több indikátora szerint (pl. társadalmi részvétel, szubjektív társadalmi fontosság, családi kapcsolatokkal való elégedettség) a felfelé mobilak, valamint a magas státuszban immobilak vannak a legkedvezőbb helyzetben, ami a társadalmi mobilitással szemben a társadalmi státusz szerepére utal. Más esetekben pedig a mobil csoportok mutatói azonosak vagy olykor még jobbak is voltak, mint az immobil csoportoké. Az eredményeink tehát nem utalnak arra, hogy a társadalmi mobilitás integrációs problémákat okozna Magyarországon. Sőt, inkább abba az irányba mutatnak, hogy a fölfelé irányuló foglalkozási mobilitás a legtöbb esetben kedvező módon függ össze mind a társas kapcsolatokkal, mind a társadalmi részvétellel, mind pedig az integráltság szubjektív érzésével.

Kulcsszavak: foglalkozási mobilitás, társadalmi integráció, társas kapcsolatok, társadalmi részvétel, szubjektív integráltság

¹ Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet

SOCIAL MOBILITY AND SOCIAL INTEGRATION

ABSTRACT

In this paper we analyse the connection between social mobility and social integration. Social mobility is usually regarded as a positive phenomenon. However, Sorokin's classic thesis assumes that mobility has negative impacts on social integration: socially mobile individuals might lose some of their social connections and the level of their well-being might decrease. Our main research question is whether the impact of social mobility on social integration is positive or negative. Our results do not support Sorokin's dissociative thesis. Several indicators of social integration (i.e. social participation, subjective social importance, satisfaction with family ties) show that upwardly mobile individuals and immobile individuals with high social status are more integrated. This result suggests that social status has greater significance for integration than social mobility. In the case of other indicators of social integration, the results of socially mobile groups are similar or even better than those of the immobile groups. Consequently, our results do not show that social mobility causes integration problems in Hungary. Moreover, we argue that upward social mobility positively affects social connections, social participation and the subjective feeling of social integration as well.

Keywords: occupational mobility, social integration, social connections, social participation, subjective integration

MOBILITÁS ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

1. BEVEZETÉS

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy hogyan függ össze a társadalmi mobilitás a társadalmi integráció különböző indikátoraival.² A társadalmi struktúra, illetve rétegződéskutatás területén a társadalmi mobilitásra a legtöbb esetben pozitív jelenséggént tekintenek. Egyfelől, a nyitott társadalmak alapvető sajátossága, hogy az egyének társadalmi pozícióját nem a származásuk határozza meg, hanem elsősorban a társadalom tagjainak egyéni képességei, illetve erőfeszítései (Marshall–Swift–Roberts 1997). Másfelől, a társadalmi mobilitás olyan folyamatnak tekinthető, amelynek révén az adott készségekkel, illetve képességekkel rendelkező egyének a nekik megfelelő társadalmi pozíciókba kerülnek, s ezért a mobilitásnak fontos szerepe van az erőforrások optimális allokációjában (Davis–Moore 1997). A társadalmi mobilitás ennyiben többszörösen hozzájárul a társadalom integrációjához.

Sorokin (1959) disszociatív tézise szerint viszont a társadalmi mobilitásnak a társadalmi integrációt romboló hatása is lehet. A mobilitás eszerint negatívan hathat a társas kapcsolatokra és a jóllétre, mivel a mobilabb társadalmak dinamikusabbak, gyorsabban változók, valamint a mobil egyének számára nagyobb nehézséget jelent közeli, szoros kapcsolatokat kialakítani. Mindez társadalmi izolációhoz és elmagányosodáshoz vezethet. Brit keresztmetszeti adatokat használva Chan (2018) nem tudta alátámasztani ezt a Sorokin által feltételezett összefüggést. Az interperszonális kapcsolatokra, a civil részvételre és a szubjektív jóllétre fókuszáló elemzése szerint a társas kapcsolatok magasabb száma és a szubjektív jóllét magasabb szintje nem a foglalkozási mobilitással, hanem a társadalmi státusszal korrelál.

Tanulmányunkban az MTA Kiválósági Együtműködési Program *Mobilitás Kutatási Centrum* adatfelvételének segítségével vizsgáljuk meg, érvényesül-e összefüggés a társadalmi mobilitás és az egyén integráltságának olyan dimenziói között, mint a társas kapcsolatok, a civil és a politikai részvétel, a szubjektív társadalmi kirekesztettség, a szubjektív társadalmi fontosság és az étellel való elégedettség.

2. ELMÉLETI HÁTTÉR ÉS HIPOTÉZISEK

A társadalmi mobilitás vizsgálatakor a mobilitás jelensége a legtöbb esetben megkérdőjelezetlenül pozitív jelenséggént jelenik meg. A mobilitás időbeli tendenciáinak a kutatások a várakozások szerint az a helyes, ha növekszik a mobilitás, és negatív változásként vesszük számításba, ha ennek az ellenkezője következik be. Az 1990 után kibontakozó magyarországi, illetve kelet-európai mobilitási folyamatok megítélése ez alapján például alapvetően kedvezőtlen színben tűnik fel (Jackson–Evans 2017). Hasonló módon, a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok esetében pozitív példaként jelennek meg azok országok, ahol a mobilitás mérőszámai magasabbak,

² Ezúton szeretnénk köszönetet mondani anonim bírálóinknak a tanulmányhoz fűzött értékes megjegyzéseikért.

az viszont mindig valamilyen problémára utal, ha valamely ország – mint pl. Magyarország – a lista alsó részére kerül (Bukodi–Paskov–Nolan 2017, Eurofound 2017, OECD 2018).

A képet árnyalja valamelyest, ha a mobilitás különböző fajtáit, illetve mérőszámait figyelembe vesszük. Vita tárgyát képezheti többek között, hogy mi a jelentősége a mobilitás intragenerációs vagy intergenerációs formáinak, illetve hogy vajon a strukturális mobilitás vagy a cirkuláris mobilitás fontosabb-e, a vita azonban ez esetben arról szól, hogy melyik a pozitívabb jelenség. Egyedül a lefelé irányuló mobilitás az, amely egyértelműen negatív jelenséggént szokott feltűnni.

Sorokin (1959) feltételezése szerint a mobil társadalmakban a személyes kapcsolatok meggyengülése izoláltsághoz, depresszióhoz, az öngyilkosság és a devianciák magasabb szintjéhez vezet. Tézisét azonban inkább tekinthetjük hipotézisnek, mivel kvantitatív adatokkal nem támasztotta azt alá. A disszociatív tézis azonban azért különösen jelentős, mert arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalmi mobilitásnak negatív következményei is lehetnek. A mobilitás magas szintje egyfelől a társadalom szintjén integrációs problémákat okozhat, másfelől a társadalmi hierarchiában fölfelé mozgó egyének esetében is különböző negatív következményekkel járhat. Ez pedig folyamatosan arra ösztönöz, hogy vizsgálat tárgyává tegyünk, hogy a társadalmi mobilitásnak valóban vannak-e efféle negatív következményei.

Ennek megfelelően a disszociatív tézis a későbbi évtizedekben is fel-felbukkant, először sokkal inkább kvalitatív adatok, illetve önéletrajzi, irodalmi források alapján. Valamivel később ugyan Goldthorpe és munkatársai (1987) cáfolták azt az összefüggést, hogy a felfelé mobilitás megnövekedett stresszt okozna, azonban az ő adataik sem voltak reprezentatívak.

Mára a társadalmi mobilitás potenciális negatív következményeire irányuló vizsgálatok Sorokin eredeti tézisének túl elég sok területet fognak át. Ezek már reprezentatív, kvantitatív adatokon alapulnak, s az eredményeik némileg ellentmondásosak. Marshall és Firth (1999) 10 országot érintő összehasonlító adataikon nem találtak különbséget az immobil munkásosztálybeliek és a középosztályba felfelé mobilak elégedettsége között, ugyanerre az eredményre jutott Houle és Martin (2011). Más kutatások (pl. Clark–D’Angelo 2013, Nikolaev–Burns 2014) viszont egyenesen azt találták, hogy a felfelé mobil egyének, saját szubjektív értékelésük szerint jobban boldogulnak. Präg és Richards (2019) az egészségi állapottal összefüggésben vizsgálta a mobilitás hatását brit adatokon, és eredményeik szerint mind az egyének származási, illetve jelenlegi társadalmi pozíciójának hatása kimutatható, a különböző mobilitási pályáké viszont nem. Gugushvili, Zhao és Bukodi (2019) a depressziós tünetek előfordulását állította a középpontba a European Social Survey adataira támaszkodva. Arra jutottak, hogy a mobilitás hatása kimutatható, viszont erős különbség van a mobilitás iránya szerint. A lefelé irányuló mobilitás növeli a depresszió előfordulásának az esélyét, a fölfelé irányuló viszont csökkenti. E kutatások eredményei tehát nem konzisztensek, abban azonban azonos irányba mutatnak, hogy Sorokin tézisének nem támasztják alá.

A mobilitás esetleges negatív hatásait vizsgáló munkák közül kiemelkedik Chan (2018) tanulmánya, aki a társas kapcsolatok többféle, szubjektív és objektív mérőszámát is megvizsgálta. Az általunk magyar adatokon elvégzett elemzés Chanéhoz sok szempontból igen hasonló, így érdemes kissé részletesebben ismertetni az ő eredményeit.

Chan a brit szociológiában bevett Goldthorpe-féle osztálysemát használja (Goldthorpe et al. 1987) a társadalmi rétegek közötti mozgás meghatározásához. Ezen belül pedig a fizikai munkások, illetve a vezetői és az értelmiségi rétegek közötti mobilitásra fókuszál. A következő függő változókat használja a mobilitás hatásának mérésére: egyrészt a személyes kapcsolatokat több szempontból is feltérképezi: beszél-e a kérdezett a szomszédaival, találkozik-e barátokkal, rokonokkal, tartja-e a kapcsolatot felnőttként a szüleivel, elégedett-e a közeli személyes kapcsolataival, probléma esetén van-e kihez fordulnia társas támogatásért. Ezen kívül vizsgálja a civil szervezettséget szervezeti tagság, önkéntesség, adományozás formájában. A szubjektív függő változók pedig a munkával, illetve az étellel való elégedettséget, valamint a szubjektív jóllétet mutatják.

Chan eredményei szerint a munkásosztályból felfelé mobil egyének és a második generációs középosztálybeliek egyaránt jobb személyes kapcsolatokról számoltak be a családjukkal és a barátaikkal, mint az immobil munkásosztálybeliek. Az első két csoport a munkájával és általában véve az életével is elégedettebb volt, és valószínűbb, hogy volt kihez fordulnia támogatásért. Nem támasztotta alá semmi, hogy a felfelé mobilitás izoláltságot vagy depressziót okozott volna.

Elemzésünkben ahelyett, hogy a szűk értelemben vett társas kapcsolatokra és az azzal összefüggő szubjektív jóllétre fókuszálnánk, a társadalmi integráció és a társadalmi mobilitás közti tágabb összefüggést vizsgáljuk. Ahogy Kovách és munkatársai (Kovách 2017, Kovách–Hajdu–Gerő–Kristóf–Szabó 2016) rámutattak, a társadalmi integráció több formája különböztethető meg, amelyek eltérő módon kapcsolják össze a társadalom tagjait, illetve a társadalmi mobilitással is eltérő módon függhetnek össze. Ezek közül a jelen elemzésben három átfogóbb problémakört vizsgálunk részletesen. Először a Sorokin által megfogalmazott tézis elsődleges alkalmazási területére, a társas kapcsolatok különböző formáira koncentrálunk. Ezt követően azt vizsgáljuk, hogy a társadalmi mobilitás miként függ össze a társadalmi részvétel különböző formálisabb megjelenési módjaival. Harmadrészt pedig a társadalmi integráció, illetve kirekesztettség szubjektív indikátoraira támaszkodva elemezzük a két jelenség kapcsolatát.

Arra vagyunk tehát kíváncsiak, hogy a mai Magyarországon a társadalmi mobilitás Sorokin tézisének megfelelően inkább dezintegratív vagy ellenkezőleg, a társadalmi integrációt erősítő folyamatokhoz járul-e hozzá, illetve esetleg nem mutatható ki érdemi kapcsolat a két jelenség között. Ez utóbbi lehetőséget egyáltalán nem lehet kizárni, ha meggondoljuk, hogy Magyarországon különösen erős az egyének származási pozíciója, illetve jelenlegi társadalmi helyzete közötti kapcsolat (Balogh–Hajdu–Huszár–Kristóf–Megyesi 2019), illetve a magyar társadalom nemzetközi összehasonlításban is a zártabb társadalmak közé tartozik (Bukodi et al. 2017, Eurofound 2017, Jackson–Evans 2017, OECD 2018).

2.1. Kutatási kérdések és hipotézisek

2.1.1. Társas kapcsolatok

A Sorokin féle disszociatív tézis elsődleges vonatkozási területét a társas kapcsolatok jelentik. Mindenekelőtt az egyének személyes kapcsolatainak jellemzőit vizsgálva tesztelhetjük, hogy a társadalmi mobilitás vajon tényleg negatív kapcsolatban van-e a társadalmi integrációval. A társas kapcsolatoknak is több formája van azonban, amelyek várakozásaink szerint nem feltétlenül ugyanolyan irányú összefüggést mutatnak a társadalmi mobilitással.

Azt várjuk, hogy amennyiben a sorokini tézis a jelenlegi Magyarországon plauzibilis, akkor ennek mindenekelőtt a szorosabb, bizalmasabb társas kapcsolatok esetében kell megmutatkoznia. Az általunk használt indikátorok közül tehát mindenekelőtt az erős kötések számában, illetve a családi kapcsolatokkal való elégedettségben. Amennyiben ugyanis a társadalmi helyzet megváltozása valóban rombolóan hat a társadalmi kapcsolatokra, az elsősorban a nehezebben kialakítható, és fenntartásukhoz több munkát igénylő kapcsolatokat érinti. A sorokini tézisnek megfelelően elképzelhető, hogy a társadalmi távolság növekedése meggátolja a korábban kialakított bizalmas kapcsolatok fenntartását, miközben a megváltozott társadalmi közegben nehézséget jelent az újak kialakítása.

A gyenge kötésekkel némileg más a helyzet. A foglalkozási csoportok között való mozgás egyfelől maga hozzájárulhat, hogy az egyén tágabb, különböző foglalkozásúakat magába foglaló kapcsolatrendszer építsen ki. Másfelől, a gyenge kötések sok esetben a társadalmi mobilitás szempontjából hasznos erőforrásként működhetnek. A társadalmi mobilitás és a gyenge kötések kapcsolata esetében tehát egy eltérő mechanizmus is szóba jöhet: éppen a gyenge kötések magas száma az, ami lehetővé teheti az egyén számára a társadalmi térben való (fölfelé irányuló) mozgást.

2.1.2. Társadalmi részvétel

A társadalmi élet különböző szinterein való részvétel – így az általunk vizsgált civil szervezetekben való tagság, vagy a politikai életbe való bekapcsolódás – a társadalmi kapcsolatok formálisabb megjelenési módjai. Amennyiben a sorokini tézis helytálló, illetve amennyiben azt feltételezzük, hogy a társas kapcsolatokon túl a társadalmi mobilitás a társadalmi integráció egyéb formáira is negatívan hathat, akkor azt várhatjuk, hogy a mobil személyek kevésbé kapcsolódnak be a civil szervezetek munkájába, illetve a politikai aktivitásuk is méréséltebb.

E tézissel ellentétes várakozások is megfogalmazhatók azonban, ha meggondoljuk, hogy a társadalmi részvétel e formái hagyományosan igen erősen összefüggenek az egyének iskolai végzettségével, illetve társadalmi pozíciójával (Szabó–Gerő 2019). Alternatív hipotézisként felvethető, hogy a társadalmi pozíció hatásának ereje felülírja a társadalmi mobilitás esetleges destruktív hatását és a mobil személyek inkább a társadalmi mozgás célállomásán jellemző részvételi mintázatokat veszik át.

2.1.3. Szubjektív társadalmi integráció

A társadalmi integráció, illetve kirekesztettség indikátoraira áttérve a disszociatív tézis szellemében egyfelől azt várhatjuk, hogy a társadalmi mobilitás vélt destruktív hatása az egyének szubjektív tapasztalataiban is megmutatkozik. Az általunk alkalmazott indikátorok esetében tehát ebből az következik, hogy a mobil személyek inkább érzik magukat kirekesztettnek, miközben leértékelik a társadalmi fontosságukat és az életükkel is inkább elégedetlenek.

Másfelől azonban e szubjektív vélekedések esetében is megfogalmazhatók alternatív hipotézisek. E jelenségekről is tudjuk, hogy erősen összefüggenek az egyének társadalmi helyzetével (Balogh et al. 2019), így elképzelhető, hogy a mobil személyek e szubjektív ítéletek esetében is inkább a célállomás jellemzőihez igazodnak. Sőt, a társadalmi térben való mozgás akár még rá is erősíthet erre. A fölfelé mobil személyek azt érezhetik,

hogy tehetségük, illetve erőfeszítéseik éppen a társadalmi térben való előrelépésük révén nyer visszaigazolást, ezért még inkább elégedettek lehetnek a saját életükkel, még inkább a társadalom fontos tagjainak tekinthetik magukat, s még kevésbé kirekesztettnek. A lefelé mobilak esetében viszont ellentétes mechanizmusok indulhatnak meg, amennyiben a lecsúszás tapasztalata negatívan hathat az önértékelésükre is.

3. ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Az elemzéshez az MTA Kiválósági Együttműködési Program „Mobilitás Kutatási Centrum” projektjének adatfelvételét használtuk. Az adatfelvételre 2018 őszén került sor. A kiinduló minta elemszáma 2700 fő volt. A minta nem, életkor, lakóhely és iskolai végzettség szerint reprezentatív volt a magyar népességre. Az adatfelvétel célja a társadalmi integráltság és a társadalmi mobilitás különböző dimenzióinak vizsgálata volt, így számos olyan változó szerepel benne, amely alkalmas a mobilitással való pozitív, illetve negatív korreláció tesztelésére.

A foglalkozási mobilitás méréséhez a Ferge Zsuzsa által kidolgozott, illetve Andorka Rudolf mobilitásvizsgálataiban is központi szerephez jutó munkajelleg-csoportosítást alkalmaztuk (Andorka 1995, Ferge 1969).³ Ennek kódolásához a 2011-es népszámlálásban használt sémát vettük alapul (Huszár 2015), ezt azonban tovább szűkítettük három kategóriára. Az egyes foglalkozási csoportok alacsony, közepes és magas státuszba való besorolását az 1. táblázat mutatja. Ugyanezzel az eljárással osztottuk három kategóriába az apák foglalkozását a kérdezettek 14 éves korában.⁴

1. táblázat. A foglalkozások csoportosítása

Foglalkozási státusz	Foglalkozási csoport
Alacsony foglalkozási státusz	Mezőgazdasági fizikai munkások Segédmunkások Betanított munkások
Közepes foglalkozási státusz	Mezőgazdasági önállók Szakmunkások Önálló iparosok, kereskedők Egyéb szellemi munkát végző
Magas foglalkozási státusz	Értelmiségiek Vezetők

Az intergenerációs foglalkozási mobilitás változóját az apa és a kérdezett foglalkozási kategóriájának összehasonlításával hoztuk létre. A logikailag létrehozható kilenc féle mobilitási kategóriát nyolcra csökkentettük, mivel a magas foglalkozási státuszú apák – alacsony foglalkozási státuszú kérdezettek kombinációja igen ritka esetnek bizonyult (0,9%). A változó eloszlását a 2. táblázat mutatja. Az immobilak aránya a legnagyobb (55,8%), míg a lefelé mobilak a válaszadók mintegy hatodát teszik ki (17,3%). A felfelé mobilak aránya 26,9%.

3 Az elemzés természetesen elvégezhető más foglalkozási sémák, többek között a 2011-es népszámlálási kötetben megjelenő egyéb modellek alapján. Feltételezésünk szerint az eredmények azonban alternatív foglalkozási modellek alkalmazása esetében sem térnének el jelentősen, mivel ezeknek az empirikus tartalma nagyon hasonló. További vizsgálatok igazolhatják ezt a feltételezést.

4 A foglalkozási kategóriák összevonása szűkíti az elemzési lehetőségeket, mert a mobilitást csupán e három kategória közötti mozgásként tudja figyelembe venni. Ez az eljárás azonban azzal a haszonnal jár, hogy az általunk használt adatbázis kínálta keretek között, különböző mobilitási pályákat tudunk összehasonlítani.

2. táblázat. Az intergenerációs foglalkozási mobilitás eloszlása

Apa foglalkozása	Kérdezett foglalkozása	%
Alacsony	Alacsony	19,3%
Alacsony	Közepes	17,0%
Alacsony	Magas	2,5%
Közepes	Alacsony	11,9%
Közepes	Közepes	30,3%
Közepes	Magas	7,4%
Magas	(Alacsony vagy) közepes	5,3%
Magas	Magas	6,2%

A társadalmi integráció indikátoraiként elsősorban a korábbi elemzésekben (Kovách et al. 2016) használt indikátorokat használtuk. A társas kapcsolatok indikátorai az erős kötések száma, a nexusdiverzitás és a családi kapcsolatokkal való elégedettség voltak. A társadalmi részvételt a civil szervezetekben való részvétellel, valamint a politikai részvétellel mértük. Végül a társadalmi integráció szubjektív indikátoraiként a szubjektív társadalmi kirekesztettség, a szubjektív társadalmi fontosság és az étellel való elégedettség változóit használtuk.

A társas kapcsolatok indikátorai közül (1) az erős kötések számát a névgenerátor módszerrel mértük (Marsden 1987, 1990). Ebben az egyik kérdés arra vonatkozott, hogy a kérdezett kikkel beszél meg a fontosabb dolgait, problémáit. Az itt felsorolt személyek számát (legfeljebb 5 személy) tekintettük a válaszadók bizalmas, fontos beszélgetési kapcsolathálózatának (*core discussion network*). (2) A gyenge kötések számát ún. pozíció-generátor technikával mérte a kérdőív (Lin–Dumin 1986). Összesen 21 foglalkozás esetében (pl. ügyvéd, adminisztrátor, őrzővédelő őr) kérdezett rá, hogy a válaszadók személyesen ismernek-e ilyen foglalkozású embereket. A nexusdiverzitás változóját a megjelölt foglalkozások számaként hoztuk létre. (3) A családi kapcsolatokkal való elégedettség méréséhez egy kérdésre támaszkodtunk, amelyben a kérdezetteket egy tizenegy fokú (0-tól 10-ig tartó) skálán kértük a családon belüli kapcsolataikkal való elégedettségük értékelésére.

A társadalmi részvétel indikátorai közül (1) a civil részvétel változójának létrehozásához tíz típusú szervezet⁵ esetében kérdeztük meg, hogy a kérdezett kötődik-e valamilyen módon (tagként, önkéntesként, támogatóként, rendezvényeken résztvevőként) ilyen szervezetekhez. A civil részvételt a megjelölt egyesületek számával mértük. (2) A politikai részvételt egy kétértékű változóval mértük, melynek 0 értéke esetén a megkérdezett nem szavazott az országgyűlési választásokon, és más módon sem került kapcsolatba a politikával. A változó 1 értéke esetén a megkérdezett szavazott, és/vagy a kérdőívben felsorolt nyolc részvételi mód legalább egyike szerint aktív volt a kérdezést megelőző egy évben.⁶

5 Sportklub, sportegyesület; kulturális vagy hobbi kör; felolvasó kör, zenekar, hagyományőrző egyesület; ifjúsági, diák- illetve hallgatói szervezet; oktatással vagy egészségüggyel foglalkozó szervezet; környezetvédelemmel foglalkozó szervezet; karitatív, hátrányos helyzetűekkel, idősekkel, szociális ügyekkel foglalkozó szervezet, egyesület, mozgalom; vallási, egyházi szervezet; szakszervezet, szakmai (gazdasági, tudományos) kör, társaság; politikai szervezet; szülői közösség, szomszédsági/lakóhelyi csoport, nyugdíjas klub.

6 A nyolc részvételi mód a következő volt: kapcsolatba lépett országgyűlési képviselővel vagy országos politikussal; kapcsolatba lépett önkormányzati képviselővel vagy polgármesterrel; tevékenykedett politikai szervezetben vagy mozgalomban, részt vett egy politikai párt kampányában; tiltakozó levelet, petíciót írt alá, részt vett aláírásgyűjtésben; részt vett tüntetésen; szándékosan, elvi okokból vásárolt vagy nem vásárolt, bojkottált bizonyos árucikkeket; pénzt adományozott politikai vagy civil szervezetnek.

A társadalmi integráció szubjektív indikátorai közül (1) a kérdezettek által érzékelt (szubjektív) társadalmi kirekesztettség mértékét a *European Quality of Life Survey-t*⁷ követve mérte a kérdőív. A megkérdezetteknek négy állításról kellett megmondaniuk, hogy mennyire értenek velük egyet (öt fokú skálán 1 és 5 között).

1. *Úgy érzem, hogy kiteszít a társadalom.*
2. *Az élet olyan bonyolulttá vált, hogy alig találom az utam.*
3. *Úgy érzem, hogy az emberek, akikkel találkozom, nem ismerik fel az értékét annak, amit csinálok.*
4. *Néhány ember lenéz engem a munkám miatt, vagy azért, mert nem dolgozom.*

A szubjektív társadalmi kirekesztettség mutatóját a négy válasz átlagaként hoztuk létre. A mutató magas értékei a marginalizáció és a társadalomból való kirekesztődés érzetét jelzik. (2) A szubjektív társadalmi fontosságot a következő kérdéssel mértük: *„Összességében mennyire tartja ön magát a társadalom fontos, hasznos tagjának?”* A kérdezetteknek egy tizenegy fokú (0-tól 10-ig tartó) skálán kellett válaszolniuk. (3) Az étellel való elégedettséget az általánosan elterjedt és bevett módon egy kérdéssel mértük, amelyre a kérdezetteknek egy tizenegy fokú (0-tól 10-ig tartó) skálán kellett válaszolniuk: *„Mennyire elégedett mindent egybevetve az életével?”*

Az elemzéshez – Chan (2018) módszertanát alkalmazva – a következő egyenletet becsültük OLS regresszióval:

$$I = \beta_0 + \beta_1 M + \beta_2 X,$$

ahol I a társadalmi integráció egyik indikátora, M a foglalkozási mobilitást mérő bináris változó (8 darab), X pedig a társadalmi-gazdasági kontrollváltozók vektora⁸. Kontrollváltozókként – Chan (2018) elemzéséhez hasonlóan – a következőket használtuk: a kérdezett neme, életkora (centrálva), családi állapota, munkaerőpiaci részvétele, etnikuma, háztartásának nagysága. Az elemzéshez használt változók eloszlását a Függelék 1A táblázata mutatja be.

Az adatokat az adatfelvevő cég által készített, az eltérő mintába kerülési valószínűséget korrigáló súllyal súlyoztuk. A sztenderd hibák robusztusak a heteroszkedaszticitásra.

4. EREDMÉNYEK

Az alábbiakban az eredményeinket a kilenc lehetségesből négy mobilitási útra: a közepes és a magas státuszú foglalkozási csoportok közti mozgásra vonatkozóan mutatjuk be. A csak négy csoportra (négy mobilitási útra) koncentrálva átláthatóbbak és követhetőbbek az eredmények, ezen kívül az összes mobilitási utat figyelembe véve az általános következtetéseink azonosak maradnak. Az ábrákon csoportonként a függő változónak a regressziók alapján becsült értékeit⁹ és a 90%-os konfidencia intervallumokat jelenítjük meg. A részle-

⁷ <http://www.eurofound.europa.eu/european-quality-of-life-surveys-eqls>

⁸ Alternatívaként felmerülhet a diagonal reference model (DRM) (Sobel 1981, 1985, van der Waal–Daenekindt–de Koster 2017) használata is. Azonban ez a megoldás sem kritika nélküli (Fosse–Pfeffer 2019). Úgy véljük Chan (2018) módszertanát követve, az immobil és a mobil csoportok társadalmi integrációs indikátorainak becsült értékeinek összevetésével választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy a mobil csoportok kevésbé integráltak-e. Ha a társadalmi mobilitás és az integráltság között negatív a kapcsolat, akkor legalább az egyik mobil csoportnak rosszabb helyzetben kell lennie, mint a megfelelő immobil csoportoknak.

⁹ A Stata *margins* parancsával az átlagos marginális hatás alapján becsült értékek (predictive margins).

tes regressziós eredményeket a Függelék 3A. táblázatában mutatjuk meg.¹⁰ Ezen kívül ennek a résznek a végén bemutatjuk, hogy a közepes és a magas státusz közti egylépcsős mozgáson túl a kétlépcsős felfelé mobilitás hogyan függ össze az integráltsággal.

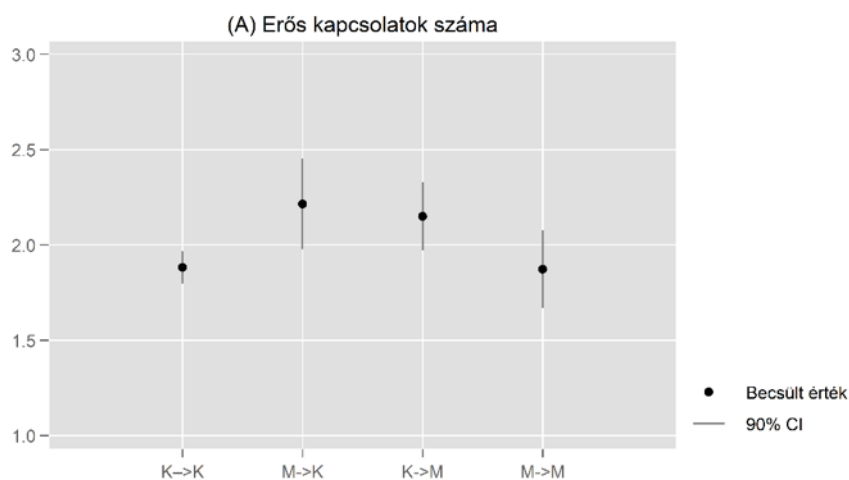
4.1. Társas kapcsolatok

Az 1. ábra a társas kapcsolatok indikátorai és a foglalkozási mobilitás közti kapcsolatot mutatja. Az A panel szerint nincs érdemi összefüggés a foglalkozási mobilitás és az erős kötések száma között. Statisztikailag jelentős különbség csak a közepes státuszban immobilak (K→K) és a valamilyen irányba mobilak (K→M, M→K) között figyelhető meg. Összességében egyértelműnek tűnik, hogy a társadalmi mobilitás negatív hatására semmiképpen nem utalnak az eredmények, hiszen ebben az esetben azt kellene látnunk, hogy a két mobil kategóriában az erős kötések száma elmarad a két immobil kategória átlagaitól.

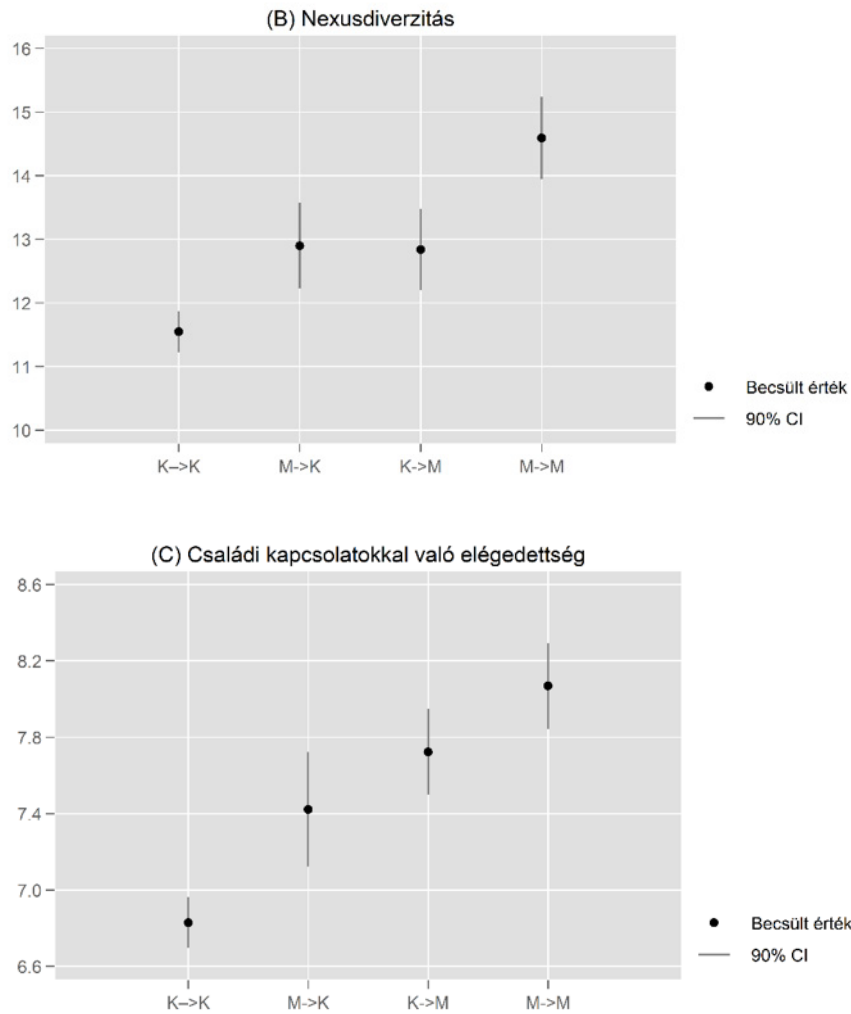
A B panel alapján azt mondhatjuk, hogy a nexusdiverzitás nem a mobilitással, hanem a társadalmi státusszal függ össze. Különösen alátámasztható ez az állítás, ha a magas és közepes státusz közti lefelé irányuló mozgás esetében azt feltételezzük, hogy az ilyen pályát bejárók helyzete az apák kiinduló magas státusza miatt kedvezőbb, mint a közepes státuszban immobilaké. A kérdezett által ismert különböző foglalkozású emberek átlagos száma mindkét mobil kategória esetében magasabb, mint a közepes foglalkozási státuszban immobilak átlaga, míg a legmagasabb érték a magas státuszú immobilaknál figyelhető meg. Így az ábrán a társadalmi státusz és a nexusdiverzitás közti pozitív korreláció rajzolódik ki, és az eredmények nem utalnak arra, hogy a mobil egyéneknek alacsonyabb lenne a nexusdiverzitása, sem arra, hogy magasabb.

A C panel a családi kapcsolatokkal való elégedettség és a mobilitás közti kapcsolatot mutatja. Ebben az esetben a társadalmi státusszal fokozatosan emelkedő elégedettséget látunk, azaz a magasabb státuszúak elégedettebbek a családi kapcsolataikkal, mint az alacsonyabb státuszúak. Az ábrán látható mintázat nem felel meg a mobilitás negatív hatása esetében várt mintázatnak.

1. ábra. A társas kapcsolatok indikátorai és az intergenerációs foglalkozási mobilitás közti kapcsolatok, becsült értékek

¹⁰ A kétváltozós összefüggéseket mutató, kontrollváltozó nélküli modellek a Függelék 2A. táblázatában találhatóak.

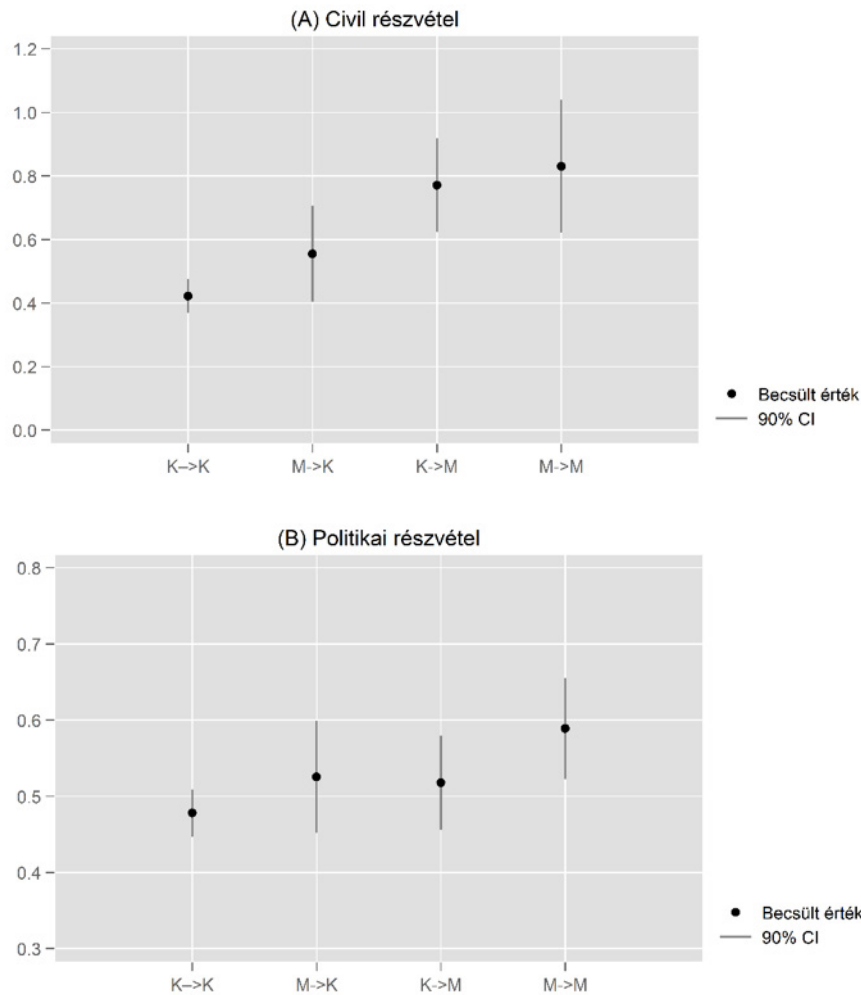
Megjegyzés: Az ábrán az egyes mobilitási csoportoknál a függő változó átlagos marginális hatások alapján becsült értékei vannak feltüntetve.

4.2. Társadalmi részvétel

A 2. ábra a társadalmi részvétel indikátorai és a foglalkozási mobilitás közti kapcsolatot illusztrálja. Az A panelen bemutatott eredmények szerint a két mobil csoport a közepes státuszban immobilak és a magas státuszban immobilak között helyezkedik el, de szignifikánsan csak a közepes státuszú immobilak különböznek a felfelé mobilaktól és a magas státuszban immobilaktól. A mintázat azonos Chan (2018) brit adatokon talált eredményével, és összességében úgy tűnik, hogy a társadalmi státusz és azon belül is a kérdezett társadalmi státusza korrelál a civil szervezeti tagsággal. Az eredmények ismét nem támasztják alá a mobilitás negatív hatásáról szóló hipotézist.

A B panelen az látható, hogy jelentős különbség van a közepes és a magas foglalkozási státuszban immobilak politikai részvétele között, míg a – köztes státuszúnak tekinthető – immobilak e két csoport között helyezkednek el. Ezek az eredmények is ellentmondanak a mobilitás feltételezett negatív hatásának.

2. ábra. A társadalmi részvétel indikátorai és az intergenerációs foglalkozási mobilitás közti kapcsolatok, becsült értékek

Megjegyzés: Az ábrán az egyes mobilitási csoportoknál a függő változó átlagos marginális hatások alapján becsült értékei vannak feltüntetve.

4.3. Szubjektív társadalmi integráció

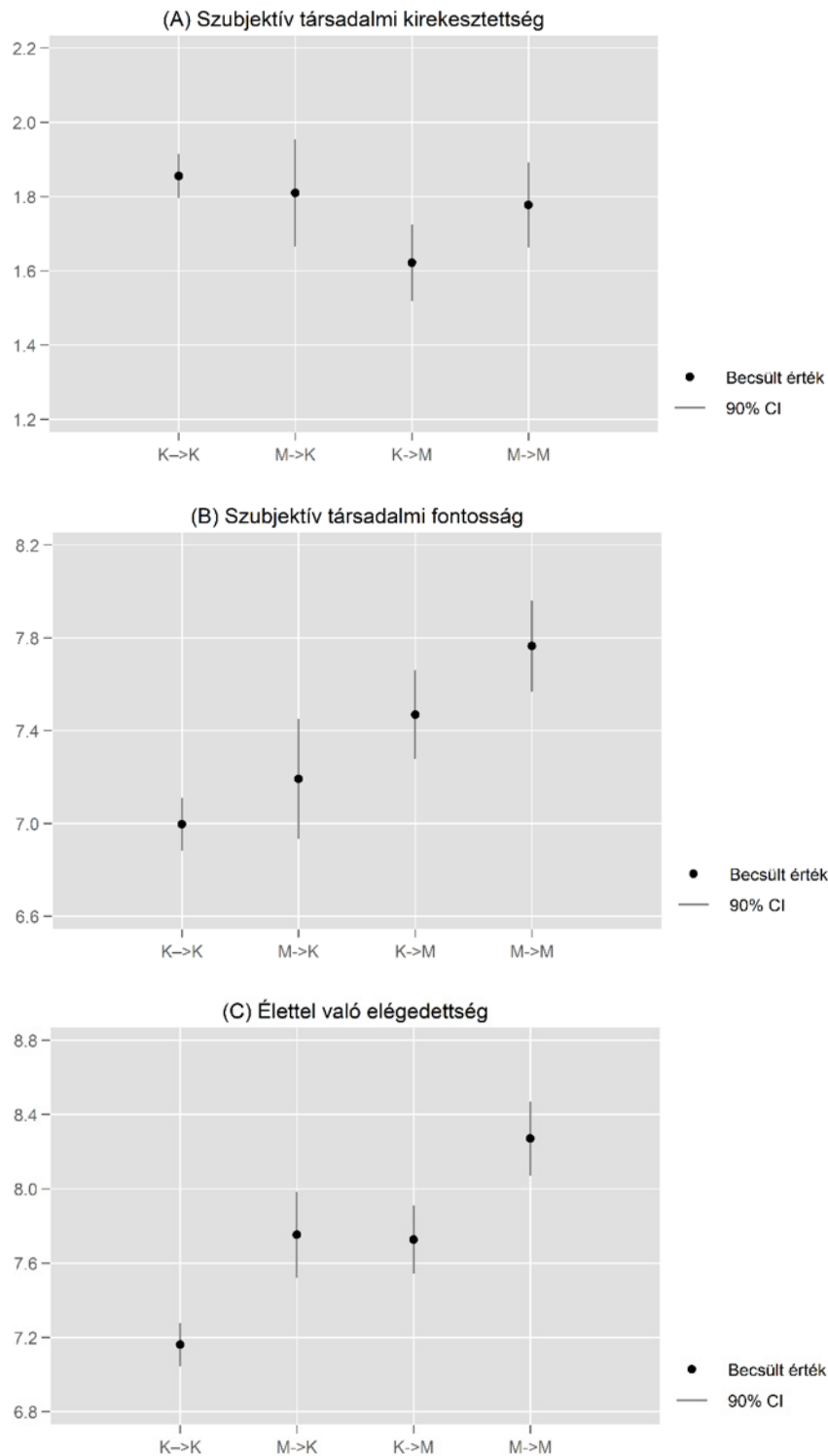
A 3. ábra a szubjektív társadalmi integráció indikátorai és a foglalkozási mobilitás közti kapcsolatot mutatja. Az A panel alapján a magas státuszúak szubjektív kirekesztettség-érzete némileg alacsonyabbnak tűnik, mint a közepes státuszúaké, de a különbségek kicsik és statisztikai különbség csak a felfelé mobilak (K→M) és a közepes státuszban immobilak (K→K) között van. Ezen kívül a felfelé mobil magas státuszúak becsült kirekesztettség-érzete alacsonyabb, mint a magas státuszban immobilaké, de a különbség statisztikailag nem szignifikáns. A társadalmi mobilitás negatív hatását ezek az eredmények sem támasztják alá.

A B panelen azt láthatjuk, hogy a magas státuszú immobilak szignifikánsan magasabb társadalmi fontosságot érzékelnek, mint a közepes státuszú immobilak és a lefelé mobilak, de a (magas státuszba) felfelé mobilak is magasabb szubjektív társadalmi fontosság pontszámmal rendelkeznek, mint a közepes státuszban immobilak. Az eredmények éppen ellentétesek azzal, mint amit a társadalmi mobilitás negatív hatása esetén várnánk.

A C panel a B panelhez – és Chan (2018) brit eredményeihez – hasonló. Ismét úgy tűnik, hogy a szubjektív indikátor, az élettől való elégedettség a foglalkozási státusszal függ össze. A magas státuszú immobilak elége-

dettebbek az életükkel, mint a másik három csoport, míg a köztes státuszúnak tekinthető két mobil csoport elégedettebb, mint a közepes státuszú immobilak csoportja. Az ábrán látható mintázat nem felel meg a mobilitás negatív hatása esetében várt mintázatnak.

3. ábra. A szubjektív társadalmi integráció indikátorai és az intergenerációs foglalkozási mobilitás közti kapcsolatok, becslést értékek

Megjegyzés: Az ábrán az egyes mobilitási csoportoknál a függő változó átlagos marginális hatások alapján becslést értékei vannak feltüntetve.

4.4. Kétlépcsős mobilitás ($A \rightarrow M$) és társadalmi integráció

A fenti, egylépcsős mobilitási utakra vonatkozó eredmények mellett röviden összefoglaljuk az alacsony és magas státusz között felfelé mobilakra vonatkozó eredményeket is (szintén a Függelék 3A. táblázata alapján), mivel ez a legnagyobb mobilitási út, így – bár a lefelé irányuló párja a kis elemszámok miatt nem elemezhető érdemben – a társadalmi mobilitás és az integráltság közti kapcsolat erősebb tesztje lehet.

A társas kapcsolatok három indikátora esetében a felfelé két lépcsőnyi távolságot mobilak ($A \rightarrow M$) minden esetben szignifikánsan jobb helyzetben vannak (több kapcsolattal rendelkeznek vagy elégedettebbek a kapcsolataikkal), mint az alacsony státuszban immobilak ($A \rightarrow A$). Az előbbi csoport ($A \rightarrow M$) hasonló nagyságú erős kötéssel rendelkezik, mint a magas státuszban immobilak ($M \rightarrow M$), míg a nexusdiverzitásuk és a családi kapcsolatokkal való elégedettségük elmarad ugyan azokétól, de a különbség statisztikailag nem szignifikáns. Ezzel párhuzamosan a felfelé két lépcsőnyi távolságot mobilak becsült együtthatója mindhárom esetben magasabb – két esetben statisztikailag is szignifikánsan –, mint a felfelé egy lépcsőnyi távolságot mobilak ($A \rightarrow K$) becsült együtthatója.

A társadalmi részvétel mindkét indikátora esetében hasonló képet látunk. A felfelé két lépcsőt mobilak részvétele hasonló nagyságú, mint a magas státuszban immobilak részvétele, és jelentősen magasabb, mint az alacsony státuszban immobilaké. Sőt, ebben az esetben is igaz, hogy a felfelé két lépcsőt mobilak becsült együtthatói szignifikánsan magasabbak, mint a felfelé egy lépcsőt mobilaké.

A szubjektív társadalmi integráció indikátorainál szintén minden esetben jobb helyzetben vannak a felfelé két lépcsőt mobilak, mint az alacsony státuszban immobilak, míg háromból két változónál a két lépcsőt mobilak becsült együtthatója elmarad a magas státuszban immobilakétól, míg egy esetben nem különbözik attól. A felfelé egy lépcsőt mobilakhoz viszonyítva hasonló képet látunk.

Összességében tehát a jelentősebb mértékű, kétlépcsős társadalmi távolságot reprezentáló mobilitás esetében sem támasztják alá az eredmények a mobilitás negatív hatását. A felfelé mobilak ($A \rightarrow M$) szinte minden esetben az alacsony státuszban immobilak ($A \rightarrow A$) és a magas státuszban immobilak ($M \rightarrow M$) között helyezkednek el, jellemzően megelőzve az egy lépcsőnyi távolságot mobilakat ($A \rightarrow K$). Azaz a különbségek inkább a társadalmi státusz szerepére utalnak.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban azt vizsgáltuk, hogy hogyan függ össze a társadalmi mobilitás a társadalmi integráció különböző indikátoraival. Az elemzéshez egy 2018-as országosan reprezentatív adatfelvételt használtunk.

Sorokin (1959) disszociatív tézise szerint a társadalmi mobilitás negatív hatással van a társas kapcsolatokra és a jóllétre, de eredményeink ezt a hipotézist egyetlen esetben sem támasztották alá. A politikai részvétel, az intézményi bizalom, a szubjektív társadalmi kirekesztettség, a szubjektív társadalmi fontosság és az étellel való elégedettség, valamint kisebb mértékben a nexusdiverzitás esetében egyaránt azt találtuk, hogy a foglalkozási státusszal korrelálnak az integráltsági mutatók. A többi esetben pedig a mobil csoportok mutatói azonosak vagy olykor még jobbak is voltak (pl. erős kötések száma), mint az egyik vagy az összes immobil csoporté.

Az eredmények szerint – Sorokin disszociatív tézisével szemben, viszont Chan eredményeivel összhangban – a felfelé mobilitás több integrációs indikátor szempontjából is pozitívnak tekinthető. Például a (közepes státuszból magas státuszba) felfelé mobilak nexusdiverzitása és étellel való elégedettsége is szignifikánsan magasabb, mint a közepes státuszban immobilaké. Ugyanakkor más szempontok szerint nem volt vagy nem volt kimutatható szignifikáns különbség a két csoport között. Mivel az eredményeink keresztmetszeti adatokon alapulnak, azért a mobilitás hatásáról semmiképpen nem beszélhetünk, ahhoz más típusú, longitudinális adatok lennének szükségesek.

További korlátja elemzésünknek, hogy egyetlen foglalkozási sémán (munkajelleg csoportok három kategóriára szűkített verziója) alapul. Ennek megfelelően az elemzés egyik lehetséges kiterjesztése a társadalmi mobilitás és integráció közötti összefüggés más, az Andorka–Ferge sémától eltérő foglalkozási sémákon való tesztelése lehetne. Még tágabban, az adott kutatási kérdés kiterjeszhető volna a mobilitás más formáira is, a foglalkozási struktúra helyett az iskolai mobilitás szerepét vizsgálva, vagy akár a származási család helyett az egyéni karrierutakat, azaz az intragenerációs mobilitást helyezve a középpontba. A három kategóriára szűkített foglalkozási séma másfelől elfedheti a mobilitás jelentősebb társadalmi távolságok megtétele esetén feltételezett negatív hatásait. Ezt a problémát a 4.4. részben a kétlépcsős mobilitás és a társadalmi integráció közti kapcsolat rövid elemzésével igyekeztünk kezelni, azonban későbbi elemzésekben érdemes lehet erre az aspektusra is figyelmet fordítani.

Úgy véljük, mostani eredményeink hozzájárulnak egy fontos és aktuális társadalmi kérdés megvitatásához. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy eredményeink nem utalnak arra, hogy a társadalmi mobilitás integrációs problémákat okozna Magyarországon. Sőt, inkább abba az irányba mutatnak, hogy a fölfelé irányuló foglalkozási mobilitás a legtöbb esetben kedvező módon függ össze mind a társas kapcsolatokkal, mind a társadalmi részvétellel, mind pedig az integráltság szubjektív érzésével. Semmilyen érv nem szól az ellen, hogy a foglalkozási struktúra a különböző társadalmi csoportok számára minél nyitottabb és átjárhatóbb legyen. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok, illetve a társadalmi mobilitás magyarországi trendjeire vonatkozó kutatások alapján tehát sokkal inkább a társadalmi mobilitás alacsony foka jelent ma problémát Magyarországon, mintsem a mobilitás potenciálisan destruktív, a társadalmi integrációt veszélyeztető hatásai.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. (1995) A rétegződésmélet haszna a mai magyar társadalom kutatásában. In Andorka R. – Hradil S. – Peschar J. L. (eds.) *Társadalmi rétegződés*, 33–65. Budapest: Aula Kiadó.
- Balogh K. – Hajdu G. – Huszár Á. – Kristóf L. – Megyesi G. B. (2019) *Szármaszás és integráció a mai magyar társadalomban*. Budapest: MTA TK.
- Bukodi E. – Paskov M. – Nolan B. (2017) Intergenerational class mobility in Europe: a new account and an old story (No. 2017-03).
- Chan, T. W. (2018) Social mobility and the well-being of individuals. *The British Journal of Sociology*, 69(1), 183–206. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12285>
- Clark, A. – D'Angelo, E. (2013) *Upward Social Mobility, Well-being and Political Preference: Evidence from the BHPS*. CEP Discussion Paper, 1252.
- Davis, K. – Moore, W. E. (1997) A rétegződés néhány elve. In R. Angelusz (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 10–23.
- Eurofound (2017) *Social mobility in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Ferge, Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Fosse, E. – Pfeffer, F. T. (2019) *Beyond the Diagonal Reference Model: Critiques and New Directions*. <http://paa2019.populationassociation.org/uploads/190797>
- Goldthorpe, J. H. – Llewellyn, C. – Payne, C. (1987) *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Clarendon Press.
- Gugushvili, A. – Zhao, Y. – Bukodi, E. (2019) 'Falling from grace' and 'rising from rags': Intergenerational educational mobility and depressive symptoms. *Social Science & Medicine*, 222, 294–304. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2018.12.027>
- Houle, J. N. – Martin, M. A. (2011) Does intergenerational mobility shape psychological distress? Sorokin revisited. *Research in Social Stratification and Mobility*, 29(2), 193–203. <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2010.11.001>
- Huszár Á. (szerk.) (2015) *A társadalom rétegződése*. KSH.
- Jackson, M. V. – Evans, G. (2017) Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post-Socialist Societies of Europe. *Sociological Science*, 4, 54–79. <https://doi.org/10.15195/v4.a3>
- Kovács I. (szerk.) (2017) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest – Szeged: MTA TK – Belvedere Meridionale.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეlljei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Lin, N. – Dumin, M. (1986) Access to occupations through social ties. *Social Networks*, 8(4), 365–385. [https://doi.org/10.1016/0378-8733\(86\)90003-1](https://doi.org/10.1016/0378-8733(86)90003-1)
- Marsden, P. V. (1987) Core Discussion Networks of Americans. *American Sociological Review*, 52(1), 122–131. <https://doi.org/10.2307/2095397>
- Marsden, P. V. (1990) Network Data and Measurement. *Annual Review of Sociology*, 16(1), 435–463. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.16.080190.002251>
- Marshall, G. – Firth, D. (1999) Social mobility and personal satisfaction: evidence from ten countries. *The British Journal of Sociology*, 50(1), 28–48. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.1999.00028.x>
- Marshall, G. – Swift, A. – Roberts, S. (1997) *Against the Odds? Social Class and Social Justice in Industrial Societies*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Nikolaev, B. – Burns, A. (2014) Intergenerational mobility and subjective well-being. Evidence from the general social survey. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 53, 82–96. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2014.08.005>
- OECD (2018) *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility*. Paris: OECD Publishing.
- Präg, P. – Richards, L. (2019) Intergenerational social mobility and allostatic load in Great Britain. *Epidemiol Community Health*, 73(2), 100–105. <https://doi.org/10.1136/jech-2017-210171>
- Sobel, M. E. (1981) Diagonal Mobility Models: A Substantively Motivated Class of Designs for the Analysis of Mobility Effects. *American Sociological Review*, 46(6), 893–906. <https://doi.org/10.2307/2095086>
- Sobel, M. E. (1985) Social Mobility and Fertility Revisited: Some New Models for the Analysis of the Mobility Effects Hypothesis. *American Sociological Review*, 50(5), 699–712. <https://doi.org/10.2307/2095383>
- Sorokin, P. A. (1959). *Social and Cultural Mobility*. Free Press.

Szabó A. – Gerő M. (2019) *A magyar társadalom és a politika, 2019. A magyar társadalom politikai gondolkodásmódja, politikai integráltsága és részvétele*. Budapest: MTA TK.

van der Waal, J. – Daenekindt, S. – de Koster, W. (2017) Statistical challenges in modelling the health consequences of social mobility: the need for diagonal reference models. *International Journal of Public Health*, 62(9), 1029–1037.
<https://doi.org/10.1007/s00038-017-1018-x>

FÜGGELÉK

1A. táblázat. A felhasznált változók leíró statisztikái

	Átlag	Szórás	Min	Max	N
Foglalkozási mobilitás: lefelé	0.173	0.378	0	1	2441
Foglalkozási mobilitás: immobil	0.558	0.497	0	1	2441
Foglalkozási mobilitás: felfelé	0.269	0.444	0	1	2441
Foglalkozási mobilitás A->A	0.193	0.395	0	1	2441
Foglalkozási mobilitás A->K	0.170	0.376	0	1	2441
Foglalkozási mobilitás A->M	0.025	0.156	0	1	2441
Foglalkozási mobilitás K->A	0.119	0.324	0	1	2441
Foglalkozási mobilitás K->K	0.303	0.459	0	1	2441
Foglalkozási mobilitás K->M	0.074	0.262	0	1	2441
Foglalkozási mobilitás M->K	0.053	0.225	0	1	2441
Foglalkozási mobilitás M->M	0.062	0.241	0	1	2441
Erős kötések száma	1.765	1.375	0	5	2441
Nexusdiverzitás	11.338	5.313	0	21	2414
Családi kapcsolatokkal való elégedettség	6.590	2.417	0	10	2246
Civil részvétel	0.458	1.006	0	10	2415
Politikai részvétel	0.462	0.499	0	1	2383
Szubjektív társadalmi kirekesztettség	1.932	0.970	1	5	2372
Szubjektív társadalmi fontosság	6.901	1.978	0	10	2377
Élettel való elégedettség	7.037	1.971	0	10	2430
Életkor	48.820	16.316	18	91	2441
Nő	0.533	0.499	0	1	2441
Roma	0.075	0.264	0	1	2391
Házass, partnerrel él	0.593	0.491	0	1	2441
Egyedülálló	0.167	0.373	0	1	2441
Elvált, özvegy	0.240	0.427	0	1	2441
Háztartásnagyság: 1	0.278	0.448	0	1	2441
Háztartásnagyság: 2	0.390	0.488	0	1	2441
Háztartásnagyság: 3	0.187	0.390	0	1	2441
Háztartásnagyság: 4 vagy több	0.145	0.352	0	1	2441
Dolgozik	0.704	0.456	0	1	2434

2A. táblázat. A társadalmi integráció indikátorai és az intergenerációs foglalkozási mobilitás közti összefüggés, kontrollváltozók nélkül

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
	Erős kötések száma	Nexus-diverzitás	Családi kapcsolatokkal való elégedettség	Civil részvétel	Politikai részvétel	Szubjektív társadalmi kirekesztettség	Szubjektív társadalmi fontosság	Élettel való elégedettség
Foglalkozási mobilitás: A→A	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
A→K	0.400*** (0.084)	2.960*** (0.346)	1.388*** (0.182)	0.091 (0.068)	0.080** (0.034)	-0.196*** (0.068)	1.106*** (0.140)	0.853*** (0.133)
A→M	0.592*** (0.188)	4.931*** (0.729)	2.180*** (0.350)	0.556*** (0.169)	0.195*** (0.069)	-0.309** (0.123)	1.492*** (0.239)	1.496*** (0.215)
K→A	0.382*** (0.094)	1.413*** (0.360)	0.528*** (0.204)	-0.077 (0.060)	0.019 (0.038)	0.051 (0.076)	0.656*** (0.164)	0.124 (0.153)
K→K	0.609*** (0.073)	3.048*** (0.297)	1.836*** (0.158)	0.108** (0.053)	0.097*** (0.030)	-0.270*** (0.059)	1.278*** (0.124)	1.144*** (0.122)
K→M	0.851*** (0.118)	4.397*** (0.436)	2.736*** (0.192)	0.451*** (0.099)	0.144*** (0.044)	-0.521*** (0.079)	1.794*** (0.154)	1.744*** (0.152)
M→K	0.907*** (0.152)	4.460*** (0.467)	2.423*** (0.225)	0.248** (0.099)	0.118** (0.050)	-0.290*** (0.100)	1.550*** (0.189)	1.741*** (0.174)
M→M	0.590*** (0.133)	6.217*** (0.453)	3.074*** (0.192)	0.513*** (0.135)	0.215*** (0.046)	-0.365*** (0.083)	2.068*** (0.160)	2.234*** (0.158)
Konstans	1.304*** (0.052)	8.674*** (0.226)	5.116*** (0.138)	0.327*** (0.043)	0.381*** (0.023)	2.127*** (0.047)	5.861*** (0.104)	6.133*** (0.101)
Kontrollváltozók	Nem	Nem	Nem	Nem	Nem	Nem	Nem	Nem
Korrigált R ²	0.036	0.101	0.148	0.027	0.011	0.025	0.092	0.115
N	2441	2414	2246	2415	2383	2372	2377	2430

A: alacsony foglalkozási státusz; K: közepes foglalkozási státusz; M: magas foglalkozási státusz

A zárójelekben robusztus standard hibák.

* $p < 0.1$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$

3A. táblázat.

A társadalmi integráció indikátorai és az intergenerációs foglalkozási mobilitás közti összefüggés

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
	Erős kötések száma	Nexus-di- verzitás	Családi kapcso- latokkal való elé- gedettség	Civil rész- vétel	Politikai részvétel	Szubjektív társad- almi kirekesz- tettség	Szubjektív társadal- mi fontos- ság	Élettel való elé- gedettség
Foglal- kozási mobilitás: A→A	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
A→K	0.315*** (0.087)	2.312*** (0.351)	1.012*** (0.183)	0.038 (0.067)	0.063* (0.035)	-0.132* (0.071)	0.726*** (0.139)	0.502*** (0.132)
A→M	0.513*** (0.196)	4.538*** (0.736)	1.851*** (0.343)	0.519*** (0.174)	0.193*** (0.072)	-0.252** (0.125)	1.093*** (0.237)	1.131*** (0.210)
K→A	0.313*** (0.098)	0.897** (0.365)	0.148 (0.202)	-0.113* (0.062)	0.017 (0.039)	0.075 (0.081)	0.305* (0.162)	-0.169 (0.153)
K→K	0.496*** (0.079)	2.302*** (0.318)	1.346*** (0.162)	0.053 (0.058)	0.089*** (0.032)	-0.221*** (0.065)	0.757*** (0.127)	0.700*** (0.128)
K→M	0.764*** (0.124)	3.591*** (0.461)	2.239*** (0.196)	0.402*** (0.103)	0.129*** (0.046)	-0.455*** (0.082)	1.230*** (0.159)	1.265*** (0.154)
M→K	0.829*** (0.156)	3.650*** (0.481)	1.938*** (0.232)	0.186* (0.105)	0.137*** (0.052)	-0.267** (0.104)	0.952*** (0.191)	1.292*** (0.178)
M→M	0.487*** (0.137)	5.344*** (0.468)	2.585*** (0.196)	0.461*** (0.136)	0.200*** (0.048)	-0.299*** (0.087)	1.525*** (0.161)	1.809*** (0.161)
Konstans	1.163*** (0.131)	8.585*** (0.498)	5.089*** (0.255)	0.480*** (0.100)	0.356*** (0.051)	1.931*** (0.098)	6.216*** (0.190)	6.535*** (0.190)
Kontroll- változók	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen
Korrigált R ²	0.049	0.130	0.192	0.040	0.022	0.042	0.160	0.171
N	2385	2359	2194	2360	2328	2317	2322	2376

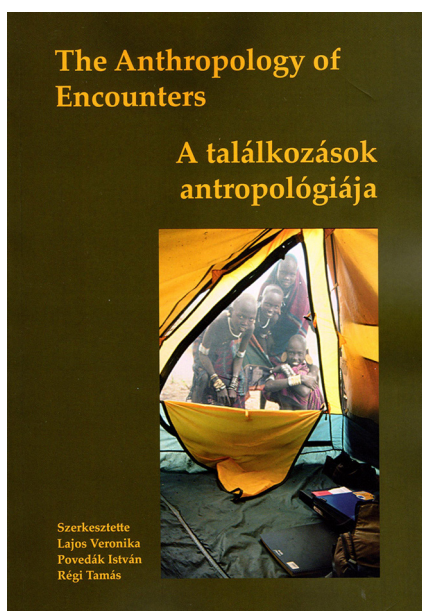
A: alacsony foglalkozási státusz; K: közepes foglalkozási státusz; M: magas foglalkozási státusz

A zárójelekben robusztus standard hibák.

Kontrollváltozók: Nem, kor (centrálva), családi állapot, háztartásnagyság, munkaerőpiaci részvétel, etnikum.

* $p < 0.1$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$

A SZUBVERZIÓ FELFEDÉSE

Lajos Veronika – Povedák István – Régi Tamás (szerk.)
The Anthropology of Encounters / A találkozások antropológiája
Magyar Kulturális Antropológiai Társaság, 2017

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019.4.62>

„[...] az etnográfát történetileg determinálja az a pillanat, amikor az etnográfus találkozik azzal, akit tanulmányoz” – mondja ki Vincent Crapanzano *Hermész dilemmája: A szubverzió álcázása az etnográfiai leírásban* című írásában. Mégis, folytatja, ezt a determináltságot a kutatók egész sokáig nem ismerték fel/el: nem reflektáltak saját pozíciójukra és álcázták etnográfiaik (itt leírt események) szubverzív – felforgató, félreinterpretált, feltételes és kisajátító – jellegét (lásd Crapanzano 1999: 514–539). Crapanzano fenti kritikája az egyik csúcsteljesítménye annak az 1960-as években kezdődő majd a 80-as évek közepére tetőző (James Clifford, Clifford Geertz és George E. Marcus írásai nyomán kialakult) *writing-culture*-vitának, amely többek között az antropológia reprezentációs válságát, a kutatási módszerek problematikusságát és a különféle kritikai elméleteket, például a *dekonstrukciót* tematizálta (lásd erről pl. James–Hockey–Dawson 1997). A kutató és kutatott közötti *találkozások* tudományelméleti, módszertani és etnográfiai vonatkozásai (is) sokáig rejtve maradtak (lásd újabban pl. a vizuális antropológia területén Meyer 2017: 198–220; az orvosi antropológia területén Rashid et. al. 2015:1–16). Magyar vonatkozásban itt csak N. Kovács Tímea 2007-es *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról* című könyvére (N. Kovács 2007), illetve a Biczó Gábor szerkesztésében megjelent 2004-es *Az Idegen – Variációk Simmeltől Derridáig* című tanulmánykötetre szeretnék utalni, ez utóbbi elsőként tett magyar nyelven elérhetővé a szociokulturális idegenség témájával foglalkozó nemzetközi filozófiai és társadalomtudományi írásokat (a szövegek többsége az antropológia reprezentációs válságával, illetve ezzel összefüggésben az *othering* [‘más tételezése’] problematikájával foglalkozik, Biczó 2004). Megemlítem még a *Replika* folyóirat 2016-os részvétel, együttműködés kérdéseit körüljáró tematikus számát (Farkas–Lajos 2016) és az

¹ PhD, a PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék tudományos munkatársa (MTA Prémium posztdoktori ösztöndíjas kutató).

MTA BTK Néprajztudományi Intézetének néprajzi, antropológiai terepkutatásokkal foglalkozó 2017-es évkönyvét (Mészáros–Vargyas 2017), ugyanis mindkét kötet újszerűen viszonyult a kutató-kutatott közötti kapcsolat kérdéséhez (pl. másság, beilleszkedés, konfliktusok, hatalom, kooperáció stb.).

Sokkal régebbi időkre nyúlik vissza a vizsgált közösségek különféle típusú találkozásainak antropológiai vizsgálata, az szinte egyidős a tudomány történetével. A vonatkozó vizsgálatok mélység-élessége, a találkozásnak tulajdonított tudományos jelentőség és mindezek elméleti-módszertani keretei a különféle tudománytörténeti paradigmáknak megfelelően folyamatosan változtak, formálódtak. Idővel a kultúra által előírt, az emberi kapcsolatokat és találkozásokat jellemző viselkedési szabályok, etikettek és a kiszámítható egymásra hatások (pl. akkulturáció) helyett, sokkal nagyobb hangsúly helyeződött a találkozások, gyakorlatok (performanszok, rítusok), és a különféle közösségi és egyéni döntések és értelmezések egyenlőtlen és gyakran szubverzív, felforgató, konstitutív kultúraformáló szerepeire. Vizsgálni kezdték, hogy az emberek (csoporton belüli vagy csoporton kívüli – turistákkal, menekültekkel stb.) közötti, az emberek és az állatok, az ember és a természetfeletti közötti vagy például a különféle kulturális áramlatokkal, ideológiákkal (pl. globalizáció) való találkozások milyen újabb kulturális jelentéseket, kategóriákat hoznak létre, és hogy mi jellemzi ezeket a folyamatokat (lásd erről Faier–Rofel 2014:363–377). Ez utóbbi találkozás-tematika szervesen összefonódik a hazai néprajzi és antropológiai vizsgálatokkal is. Gondolok itt például az emberi viszonyokat (szomszédságról Pozsony 1997, komaságról Vidacs 1985), a táj-ember közötti kapcsolatokat (Viga 1999, Máté 2013) tematizáló kutatásokra vagy éppen a vallásnéprajzi, vallásetnológiai vizsgálatokra (natura-kultúráról Pócs 2002, élők-holtakról Hesz 2012), illetve a kisebbségkutatásra (Kovács et al. 2013, Kovai 2017, Kovai–Bakó 2017, Bíró–Bodó 1993).

Az ismertetésre kerülő, 2017-ben megjelent *A találkozások antropológiája* című kötet (és az alapjául szolgáló 2016-ban megrendezett MAKAT nemzetközi vándorkonferencia szövegei és előadásai) retorikájukban és célkitűzésükben a fentebb vázolt nemzetközi és kisebb részben a hazai tudományelméleti hagyományokhoz nyúlnak vissza és az *idegennel*, a *bennszülötttel*, a *mással* való találkozások tudományformáló; és a különféle típusú (emberek közötti, ember-természet stb.) találkozások, súrlódások, érintkezések kultúraalakító szerepeiről értekeznek. A kötet négy fejezetre tagolódik. Az első, *Kontaktzónák* című részben a találkozások elméleti, tudománytörténeti kérdéseiről olvashatunk két szöveg erejéig. Régi Tamás, a kötet egyik szerkesztője, a kontaktusok és kontaktzónák antropológiai megközelítéseit veszi számba, írásában az úgynevezett *kontaktusközpontú perspektíva* minél szélesebb körű módszertani, elméleti felhasználhatósága mellett érvel. Wilhelm Gábor a kutató és a kutatott közötti kapcsolat, a részvétel módjainak, feltételeinek és jogának problémáit járja körül és a *kontaktzóna* fogalom antropológiai és muzeológiai használhatóságát vizsgálja.

A második nagyobb, *Kapcsolatok, találkozások* című egységbe öt írás került beválogatásra, ezek az oktatás, a migráció, a hagyományőrzés tágabb témáin keresztül közelítenek a találkozások kérdéséhez, illetve egy szöveg a kutató és a kutatott – a Más, az Idegen – találkozását vizsgálja történeti antropológiai metszetben. Sz. Kristóf Ildikó írásában a Biczó Gábor szerkesztette *Az Idegen* című tanulmánykötet fedőborítóján látható kutató-kutatott közötti találkozást megörökítő fényképet (a képen Aby Warburg mosolyogva áll egy hopi indián mellett), annak keletkezéstörténetét, utóéletét, recepcióját, „bennszülött” értelmezéseit helyezi el egy olyan kultúra- és tudománytörténeti, illetve esztétikai és etikai kontextusba, amelyről maga a kötet nem igazán be-

szél. Így szó esik arról a hopi indián ellenkampányról is, amely a Warburg-féle fényképek publikálását kívánta megakadályozni. Schiller Katalin mexikói kutatásai alapján tárgyalja azokat a generációs konfliktusokat, amelyeket a különféle modernizációs folyamatok, így például az oktatás tömegessé válása eredményezett: a kultúrán belüli világok, hagyományos és modern értékrendek közötti találkozások kimenetét és konfrontációit illusztrálja. Baumann Tímea írásában azt mutatja be, hogyan járulnak hozzá az új kommunikációs médiumok ahhoz, hogy a transznacionális családok (Magyarországon élő családtagok, külföldön dolgozó apa) tagjai kapcsolatot tarthassanak egymással. A virtuális találkozások idejét, tereit és módjait elemzi. Lovas Kiss Antal tanulmányában szintén kiemelt szerepet tulajdonít a virtuális találkozásoknak. A panyolai „hagyományőrző” farsangi felvonulás kapcsán vizsgálja a falu lakossága és az elszármazott fiatalok közötti személyes és virtuális interakciók komplex összefüggéseit. Tamás Ildikó a jojkálás² számi csoportokon belüli, illetve a más etnikus csoportokkal való találkozásokban betöltött szerepéről, illetve az egyes interakciók jojkálásra (pl. jojkaszövegekre) gyakorolt radikális hatásairól értekezik. A szerző megfigyelései szerint az alapvetően vokális kódrendszert használó jojkák nyelve, amely gyakran negatív „csodálkozást” váltott ki az *Idegen* hallgatóságából, történetileg olyan, a környező *Idegen* nyelvek hangzását idéző hangzássémákkal bővült, amelyekkel pontosan a negatív jelentéseket kívánták kifejezni.

A harmadik, *Találkozások a természetfeletttel* című fejezetben két szöveg olvasható: ezek a természetfeletttel való találkozás kérdéséhez kapcsolódnak. Horváth Márk és Lovász Ádám a szörnyekkel való találkozások, illetve a szörnyek hibrid, fluid és kulturálisan *Más* testével kapcsolatos interpretációk feltárására vállalkozik. A szörnyeket nem a kultúra vagy a natura világában, hanem valamiféle ambivalens és egymásra is ható mezsgyén, határzónában helyezi el (vö. Pócs 2002). Csáji László Koppány egy kortárs keresztény megújulási mozgalom körében végzett terepmunkája alapján vizsgálja azokat a csoporttagok közötti vagy kívülállókval történő érintéstípusokat, amelyek különösen fontos csoportdiskurzusokat eredményeznek (pl. gyógyítás, energia, rezgés).

A kötet utolsó fejezete, ami külföldi szerzők angol nyelvű írásait gyűjti egy helyre, az *Anthropology of Encounters (Találkozások antropológiája)* címet viseli. Míg az első szöveg a néprajz és a szociokulturális antropológia találkozási lehetőségeit és egymásra hatásait veszi számba; a többi írás olasz, szlovák, illetve magyarországi muszlim és zsidó közösségtanulmányok példáin keresztül beszél a találkozások identitásformáló szerepéről, érintve a kisebbség- és emlékezetpolitika, továbbá az ágencia kérdéseit. Chris Hann *Against Fences; for example, between Socio-Cultural Anthropology and Néprajz* című írásában Hofer Tamás 1968-as *Current Anthropology*-ban megjelent *Anthropologists and Native Ethnographers in Central European Villages* című szövege kapcsán értekezik a saját kultúrájukat kumulatív módszerekkel vizsgáló közép-kelet európai/európai *bennszülött* ('native'), *nemzeti* etnográfusok és a nyugati, más kultúrákat tanulmányozó és összehasonlító kutatásokban élen járó antropológusok kapcsolatáról, illetve a diszciplínák átjárhatóságáról, illetve átjárhatatlanságáról (vö. az utóbbi évek azon tanulmányaival, amelyek a kutatói „bennszülöttség” szükségessége mellett vagy ellen érvelnek pl. Narayan 1993, Ryang 1997). Yuko Kambara a dél-szlovákiai magyar kisebbség migrációs gyakorlatira fókuszálva vizsgálja az etnikai kisebbség és a kisebbségpolitika találkozási felületeit, ellentéteit és súrlódásait. Írásában bemutatja, hogy a nemzeti politikum által megkonstruált Másik mennyiben tér el, s mennyiben hasonul az egyes kisebbségek, lokalitások által elgondolt hibrid-Mással. Donatella Schmidt, Beatrice Gaborin és

2 A jojkálás az észak-európai őshonos kisebbség, a számik (lappok) vokális énekes gyakorlata.

Giovanna Palutan két olaszországi (egy észak-olaszországi és egy római) eset kapcsán hangsúlyozzák az ételosztások/kérések kiemelt, *supermediatori* szerepét a menekültek és a befogadó ország(ok) közötti találkozásokban, és a Másikról alkotott kép formálásában. Mindeközben érintik a reciprocitás, a kiegyenlített cserék és az adó (önkéntes) és az elfogadó (menekült) közötti társadalmi kapcsolatok és kötelékek átalakulásának, létrehozásának kérdéseit. Abdessamad Belhaj a magyarországi muszlim és a nem-muszlim erkölcsi szabályok és etikai normák párhuzamosságáról, különbségeiről s a mindezek egymásra hatásairól beszél (bizalmatlanság, bűnöség érzése). Rámutat arra, hogy a kortárs vallási-erkölcsi normákkal kapcsolatos diskurzusok, illetve a különféle nyilvános diskurzusok szintjén a magyarországi muszlim nők a jelen magyar társadalmának ellenpontjaként a múlt erkölcsös magyar paraszti társadalmával találtak párhuzamokat, illetve közös vonásokat (pl. tradicionális fejkendő/hidzsáb). Belhaj szerint a legfontosabb különbség a „jelen” muszlim női öltözet és a „múlt” paraszti népviselete között a megkülönböztetésre való törekvés: míg a hagyományos magyar nők nem különböztették meg magukat a viseletük segítségével, hanem egyszerűen olyan ruhát hordtak, amely a lakóhelyük erkölcsi szabályainak megfelelt, a muszlim nők olyan ruhákat viselnek, amelyek megkülönböztetik őket a többségi magyar környezetüktől.³ Kathryn M. Hudson soron következő írásában bemutatásra kerülő fekete indián közösség tagjai szintén a múltban, a saját afrikai múltjukban keresik és találják meg a saját identitásuk és örökségük alkotóelemeiként szolgáló kulturális sajátosságokat, s magát a történeti legitimitációt. Kérchy Anna írásában zsidó származású artisták (az Auschwitzban elhunyt, kisméretű Hirsh Zoltán, Zoli bohóc; és az Ovitz-család, amelynek hét tagja azáltal menekült meg, hogy különlegességük miatt Mengele kedvenc „játékaivá” váltak) fiktív elemekkel tarkított memoárjaiban vizsgálja azokat a másság-konstrukciót szolgáló identifikációs stratégiákat, amelyek a fasiszta, illetve normatív ideológiákból és a test megaláztatásából fakadó traumákból erednek.

A kötet tehát széles palettán kínál esetelemzéseket és összefoglaló igényű elméleti írásokat az imaginárius és a megélt, megtapasztalt másik, a másság, illetve a kapcsolódó ideológiák találkozásairól, és a mindezek által kiváltott szubverzív jelenségekről. A példák azt mutatják, hogy a különféle találkozások (ideológiák, kultúrák, jelen és múlt találkozási pontjai) formálják a másokkal illetve a saját magunkkal, saját kultúránkkal kapcsolatos képzeleteinket, tudásainkat. A találkozások által folyamatosan újradefiniáljuk saját magunkat, másokat, mások hasonlóságát és másságát, illetve saját másságunkat is. Mindezek által közelebb kerülhetünk, vagy éppen eltávolodhatunk (még messzebb kerülhetünk) a másoktól, de saját identitásainktól is.

³ Vö. az európai, illetve magyarországi öltözködési kultúrával foglalkozó írások azon megállapításaival, miszerint a társadalom egyes (vallásos, etnikai, társadalmi nemi és kor) csoportjai, rétegei a viseletükkel mindig is próbálták megkülönböztetni magukat másoktól, és kb. a 19–20. század fordulójára dolgozták ki az elsősorban a saját közösségeikben érthető öltözködési jelzőrendszereiket (lásd erről Flórián 2004: 110–124, Tötszegi 2009).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bakó B. (2017) *Tiszta munka – a látható cigányok*. Elérhető: http://www.eltereader.hu/media/2017/03/Bako_B_TisztaMunka_READER.pdf [Letöltve: 2019. 08. 14.]
- Biczó G. (szerk.) (2004) *Az Idegen. Variációk Simmetől Derridáig*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Biró A. Z. – Bodó J. (1993) Kizárási és bekebelezési technikák román-magyar interetnikus kapcsolatokban. *Antropológiai Műhely*, 1(1), 69–96.
- Crapanzano, V. (1999) Hermész dilemmája: a szubverzió álcázása az etnográfiai leírásban. *Helikon*, 45(4), 514–539.
- Faier, L. – Rofel, L. (2014) Ethnographies of Encounter. *Annual Review of Anthropology*, 43, 363–377. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102313-030210>
- Farkas J. – Lajos V. (szerk.) (2016) Részvételiség, megfigyelői perspektívák. *Replika*, 100(5).
- Flórián M. (2004) Az öltözködés rendszerei: táji tagolódás, viseletcsoportok. In Faragó Tamás (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században*. 2. Budapest: Dico – Új Mandátum, 110–124.
- Hesz Á. (2012) *Élők, holtak és adósságok (Kultúrák Keresztútján 16)*. Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.
- Horváth K. – Prónai Cs. (2000) „Retkesek” és „kényesek” között. Egy magyar cigány közösség tisztasági szokásairól. *Café Babel*, 38, 33–41.
- James, A. – Hockey, J. – Dawson, A. (1997) *After Writing Culture: Epistemology and Praxis in Contemporary Anthropology*. New York: Routledge.
- Kovács É. – Vidra Zs. – Virág T. (2013) *Kint és bent: lokalitás és etnicitás a peremvidékeken*. Budapest: L'Harmattan.
- Kovai C. (2018) *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Meyer, M. (2017) Re-framing the Ethnographic Encounter: Les Maîtres fous. *Journal des africanistes*, 87(1-2), 198–220.
- Máté G. (2013) *Mecsek-vidék tájtörténete. Táj és ember viszonyának változása háromszáz év tükrében* (doktori disszertáció, PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, Pécs).
- Mészáros Csaba – Vargyas Gábor (vendégszerk.) (2016) *Ethno-Lore. Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének évkönyve XXXIII*. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- Narayan, Kirin (1993) How Native Is a 'Native' Anthropologist? *American Anthropologist*, 95, 671–86. <https://doi.org/10.1525/aa.1993.95.3.02a00070>
- N. Kovács T. (2007) *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Tötszegi T. (2009) *A mérai viselet változásai a 20. században. A mérai magyar női viselet és kontextusai*. Mentor Kiadó: Marosvásárhely.
- Pócs É. 2002 Natura és kultúra – halál vagy élet? Kettős lények és „emberré avatás”. In Pócs Éva (szerk.) *Mikrokozmosz, makrokozmosz. Vallásetnológiai fogalmak tudományos közeli megközelítésben (Tanulmányok a transzcendensről 3)*. Budapest: Balassi Kiadó, 165–220.
- Pozsony F. (1997) Erdélyi szomszédságok. *Ethnographia*, 108(1-2), 235–264.
- Rashid, M. – Caine, V. – Goez, Helly R. (2015) The Encounters and Challenges of Ethnography as a Methodology in Health Research. *The International Journal of Qualitative Methods*, 14(5), 1–16. <https://doi.org/10.1177/1609406915621421>
- Ryang, S. (1997) Native Anthropology and Other Problems. *Dialectical Anthropology*, 22, 23–49. <https://doi.org/10.1023/A:1006889126314>
- Stewart, M. S. (1994) *Daltestvérek*. Budapest: T-Twins–MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány.
- Vidacs B. (1985) Komasság és kölcsönösség Szentpéterszegen. *Ethnographia*, XCVI(4), 509–528.
- Viga Gy. (1999) *Utak és találkozások. Tanulmányok a népi kapcsolatok köréből (Officina Musei 10)*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.